

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Odsjek za rumunjski jezik i književnost

Ivana Lučića 3

Andrej Sabljic

**UTJECAJ METALA NA RELIGIJU U PRAPOVIJESTI S NAGLASKOM
NA PODRUČJE DANAŠNJE RUMUNJSKE I HRVATSKE**

Diplomski rad

Mentori: dr. sc. Tihomila Težak-Gregl

dr. sc. Castilia Manea-Grgin

Zagreb, listopad 2015.

Sadržaj:

1. Uvod

2. Eneolitik

- 2.1. Karakteristike eneolitika i uvjeti za njegov nastanak
- 2.2. Važnost vučedolske kulture
- 2.3. Metalurgija i religija u eneolitiku
- 2.4. Metal kao sveti element i metalurgija kao sveta vještina
- 2.5. Eneolitik na teritoriju Hrvatske i Vučedol kao njegov glavni nosilac
- 2.6. Eneolitik na teritoriju Rumunjske

3. Brončano doba

- 3.1. Temelji postavljeni u eneolitiku i početak brončanog doba
- 3.2. Povezanost zlata i religije u brončanom dobu
- 3.3. Kovačka peć kao medij između tehnologije i rituala
- 3.4. Metalurgija brončanog doba u Rumunjskoj
- 3.5. Brončano doba na teritoriju Hrvatske
- 3.6. Brončano doba na teritoriju Rumunjske

4. Željezno doba

- 4.1. Novi svijet koji se stvara s dolaskom željeznog doba
- 4.2. Životinje i njihovi prikazi u željeznom dobu
- 4.3. Metal kao statusni simbol
- 4.4. Željezno doba na teritoriju Hrvatske
- 4.5. Željezno doba na teritoriju Rumunjske

5. Zaključak

6. Prijevod dijela rada vezanog uz područje današnje Rumunjske na rumunjski jezik

7. Sažetak na rumunjskom jeziku

8. Literatura

UVOD

Za početak bih trebao objasniti zašto sam se odlučio baš za ovu temu kao svoj diplomski rad. Vjerujem da su religija i simbolika pojave koje su imale veliki utjecaj na čovjeka i njegove odluke još otkad je počeo razvijati svijest o drugačijem svijetu koji se ne može vidjeti samo „golim okom“. Teško je reći kada se prvi puta to dogodilo, no možemo pretpostaviti da su neandertalci vjerojatno prvi koji su razvili nekakav oblik simboličke svijesti. Iz njihovih pogrebnih rituala i navika možemo zaključiti da su mogli imati simboličko pa možda čak i religiozno ponašanje. Česta upotreba crvenog okera, prilažanje predmeta u grobove pa čak i diskutabilno prvo stavljanje cvijeća na pokojnikov grob, o čemu nam govore nalazi fosilne peludi iz sedimenta špilje Šanidar, dobri su pokazatelji toga. Taj simbolizam, iako je imao neke univerzalne karakteristike na različitim područjima, bio je velikim dijelom uvjetovan načinom života i okolinom u kojoj se čovjek nalazio. Upravo to je jedan od razloga zašto sam se odlučio obraditi ovu temu. Vjerujem da se čovjek i njegov, mogli bismo to tako reći, spiritualni život mijenjaju kroz povijest upravo zahvaljujući nekim vanjskim podražajima. Otkriće metala jedan je takav impuls i velika novost za čovjeka, koja je zasigurno promijenila njegov pogled na svijet. U kamenom dobu upoznati smo s kultom Božice Majke, koji je često uprizoren u liku žene naglašenih atributa koja je simbol plodnosti i prosperiteta. Taj je kult raširen po cijelom tadašnjem svijetu, uz poneke regionalne razlike. No otkrićem metala dolazi do nekih značajnijih promjena. Može se reći da je uvođenje metala bilo novina koja je dobro uzdrmala život prapovijesnog čovjeka i tadašnje društvo. Dolazi do nove podjele društvenih vrijednosti, u ekonomskom, socijalnom i religioznom životu. Sve je veće društveno raslojavanje, što nam je jako dobro vidljivo i na primjeru našeg vučedolskog kulturnog kompleksa. Megaron ljevača bakra na lokalitetu Vučedol predstavlja središnju građevinu oko koje se odvija život. Poznate su migracije, ponekada i cijelih zajednica, u potrazi za novim ležištima metala. Znači da je metal utjecao čak i ne geografsku raspoređenost nekih zajednica kao što je to prije bio slučaj s paleolitičkim lovcima i skupljačima u potrazi za lovinom ili s neolitičkim poljoprivrednicima koji su tražili najplodniju zemlju koju će naseliti. Metal je sirovina koja opet igra veliku ulogu u tom prijelazu. Kao što sam već spomenuo vučedolska kultura je dobar primjer eneolitičke zajednice u kojoj je metal igrao važnu ulogu u svakodnevnom i religioznom životu. Jedan od naših najpoznatijih artefakata, Vučedolska golubica, koja se vjerojatno koristila u ritualne

svrhe, može se povezati s metalurgijom pa i s grčkim bogom kovanja Hefestom, no o tome više u samom radu. Također su prisutni i tragovi na čelima nekoliko lubanja koje su neki definirali kao određenu vrstu inicijacije u djetinjstvu kapanjem bakra na glavu. Vremena postaju sve turbulentnija i dolazi do prvih većih sukoba, tako da kult zaštitnice Majke biva zamijenjen kultom ratnika, tj. muškarcem, što posebno dolazi do izražaja u brončanom i željeznom dobu. U ovom razdoblju do izražaja dolazi štovanje Sunca i vatre što bismo mogli dovesti u vezu s lijevanjem metala. Pa i sve češće prilaganje metalnih artefakata u grobove govori nam koliko je ustvari ta sirovina značila prapovijesnom čovjeku. U brončanom dobu dolazi do sve veće proizvodnje metalnih predmeta, koje često pronalazimo u ostavama. Ostave mogu biti različitog konteksta. Mogle su biti religioznog karaktera, tj. votivne, mogle su biti ostave putujućih trgovaca ili ostave u trenutcima opasnosti, što znači da su metalni predmeti zakopani da bi ih se sakrilo od neprijatelja s namjerom da se opet kasnije otkopaju. Lako je izvući zaključak koliko je metal značio brončanodobnom čovjeku. U željeznom dobu jedna od pojava koju možemo povezati s metalom i religijom je savijanje oružja umrlih ratnika. Takva oružja su se mogla iskriviti tako što su bila izložena velikim temperaturama kroz određeno vrijeme ili su, mogli bismo to tako reći, iskrivljena ručno kako bi simbolično umrla zajedno sa svojim vlasnikom. Slične oblike povezanosti metala s religijom i čovjekom možemo pratiti još dugo godina nakon željeznog doba, na različitim geografskim područjima.

S obzirom da studiram arheologiju i rumunjski jezik i književnost, dobrim dijelom rada ću se fokusirati kako na područje današnje Hrvatske tako i na područje Rumunjske te na neke ostale reprezentativne europske i bliskoistočne kulture kod kojih se utjecaj metala na religiju može dobro iščitati. Moje shvaćanje religije kao prilično fleksibilne pojave podložne različitim utjecajima, što je jako dobro vidljivo kako kroz noviju tako i stariju povijest, najviše me motiviralo da se posvetim upravo ovakvom radu. Metal je velikim dijelom obilježio kraj prapovijesti u kojem se počinje formirati ljudsko društvo koje će sve više sličiti današnjem. Nadam se da ću ovim radom bar donekle razjasniti koliko je utjecaja metal imao na religiozni život pa tako i na mnoge druge aspekte života u prapovijesti. Kretat ću se kronološki kroz razdoblja i pokušavati izvući zaključke kako i koliko je metal promijenio život.

ENEOLITIK

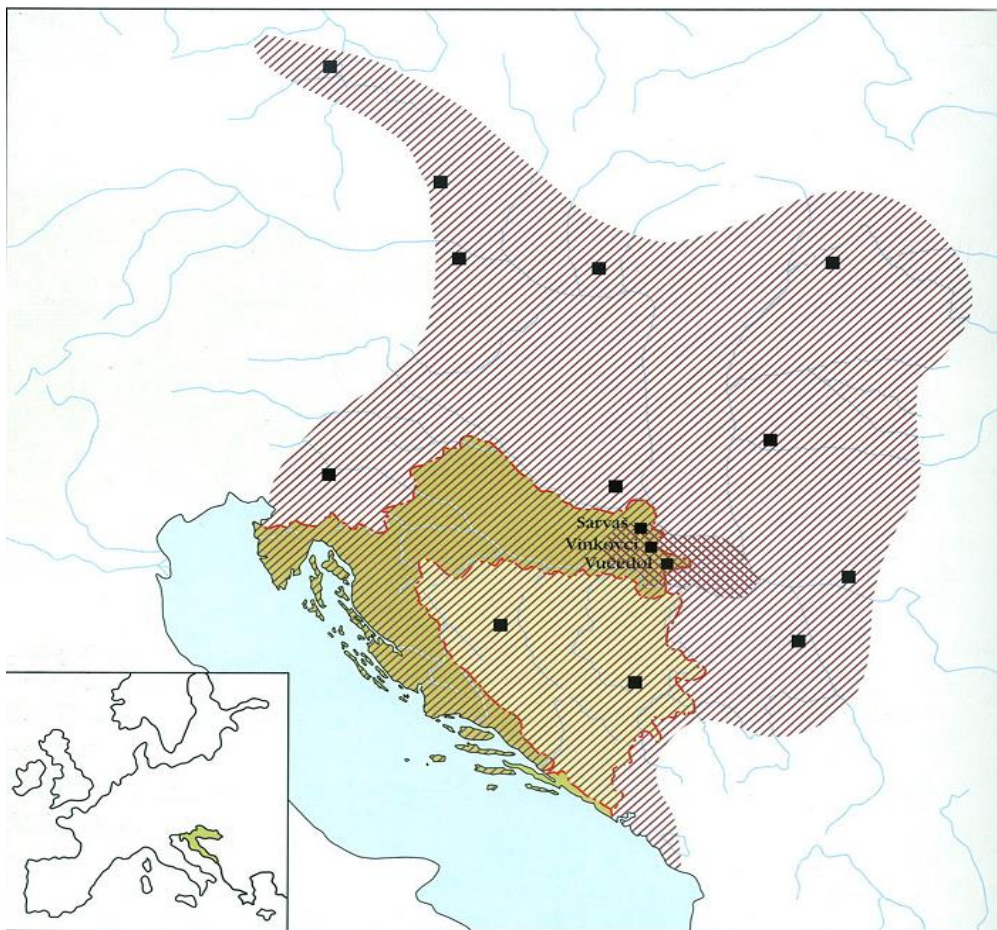
Karakteristike eneolitika i uvjeti za njegov nastanak

U kontekstu teme koju ću obrađivati u ovome radu, razdoblje od kojeg krećem je, naravno, eneolitik. Eneolitik je karakterističan po tome što ima dualne osobine neolitika i predstojećih metalnih doba. Uz obrađivanje kamena, koji je još uvijek jako važan materijal u svakodnevnoj upotrebi, u mlađem se eneolitiku po prvi puta obrađuju metali kao što su bakar i zlato. Metal kao sirovina uvodi se postupno i na određenim geografskim područjima u određeno vrijeme. Zsigurno ne možemo govoriti o procesu koji se dogodio „preko noći“. Vjerojatno je bilo potrebno nekoliko generacija koje su prenosile nasljeđe obrađivanja metala. Pojava metalurgije i eneolitika u pravom smislu riječi uvjetovana je različitim tempom razvitka određene kulture i geografskog područja te pristupačnošću same metalne sirovine (*Jovanović, 1971: 9*). S obzirom da se u većini slučajeva kontinuitet života nastavlja na istim onim područjima koja su naseljena još u neolitiku i ranije, neke eneolitičke kulture predstavljaju metaliziranu varijantu određene kulture iz mlađeg neolitika. No, na samom prijelazu neolitika u ovo novo razdoblje dolazi do prvih većih migracija određenih populacija, što je uvelike utjecalo na ekonomsko, kulturno i vjerojatno religiozno jačanje stanovništva koje je poprimilo i svježiji etnički sastav s egejskog i maloazijskog prostora (*Jovanović, 1971: 11*). Spomenuo sam važnost pristupačnosti metalne sirovine, tj. poznavanje rudnih ležišta, koja pri završetku migracije postaju ključna za daljnji razvoj neolitičkih zajednica. Dolaskom novih egejskih i maloazijskih populacija, koje su na višem ekonomskom i kulturnom stupnju, na području jugoistočnog Balkana dolazi do velikih promjena. Poznavanje lokalnih mineralnih ležišta u kombinaciji sa znanjem donesenim u prvom valu migracija s istoka i jugoistoka dovodi do početaka ranog metalnog doba u egejsko – anadolskom smislu (*Jovanović, 1971: 15*). Nameće se zaključak da je nova metalurška revolucija najprije započela na jugoistoku, točnije egejskom području i Bliskom istoku. Da bi došlo do prave metalurške revolucije na području Balkana trebalo je postaviti temelje u obliku nekoliko osnovnih uvjeta koji su trebali biti zadovoljeni. Ti uvjeti su: a) prisutnost bogatih mineralnih i rudnih ležišta koja sadrže između ostalog i bakar na području nastalih grupa te mogućnost njegove eksploatacije bez nekih složenijih tehnoloških postupaka, pogotovo u ranom eneolitiku; b) napredak tehnologije obrađivanja bakra i zlata, s počecima obrađivanja samorodnog bakra i oksidnih ruda u ranom eneolitiku, do zahtjevnije masovne obrade

sulfidnih ruda u kasnom eneolitiku; c) razvoj industrije proizvodnje metalnih predmeta, u početku jako jednostavnog oruđa i nakita te kasnije masovne proizvodnje oružja i oruđa rađenih serijski u kalupima (*Jovanović, 1971: 16*). Eksploatacija bakra u početku je bila moguća samo na površinskim nalazištima koja su osiguravala lagano i sigurno vađenje rude. Riječ je uglavnom o oksidnim mineralima kao što su kuprit, azurit ili malahit, koji su povoljni za prerađu bez primjenjivanja posebnih redukcijskih procesa (*Jovanović, 1971: 16*).

Važnost vučedolske kulture

Najutjecajnija kultura na području jugoistočne Europe u trećem tisućljeću prije Krista je vučedolska kultura. Istovremena je sa sumerskim periodom u Mezopotamiji i ranim dinastičkim razdobljem u Egiptu (*Durman, 2006: 8*). Vučedolci su u pogledu metalurgije ispred ostalih, što se manifestira u serijskoj proizvodnji sjekira od arsenskog bakra. Te sjekire imaju puno veće značenje od samo utilitarnog. One su simbol božanske moći i statusa u društvu, te su ujedno uvjetovala i stvaranje prvih vojski i vladara.

Slika 1. Rasprostranjenost vučedolske kulture, S. Dimitrijević, N. Majnarić-Pandžić, T.

Težak-Gregl, *Prapovijest*, Zagreb, 1998. str. 134

Zašto je baš vučedolska kultura vodeća u metalurškoj revoluciji na teritoriju jugoistočne Europe u bakrenom dobu? Jedan od razloga je sigurno povoljan položaj između istoka i zapada, sjevera i juga. Migracije koje se događaju u tom periodu idu dobrim dijelom preko područja vučedolske kulture, tako da Vučedolci imaju ekskluzivan pristup svim tehnološkim inovacijama koje dolaze s novim populacijama. Također vučedolska kultura se rasprostire na širokom prostoru koji je jedno od najbogatijih bakronosnih područja u Europi. Imajući na umu cijelu Timočku regiju, tj. planinu Zlatar u Srbiji, srednjobosanske škriljaste planine, ležišta kod Samobora i Bešlinca u relativnoj blizini vidimo da Vučedolcima do samorodnog bakra i oksidacijskih metala nije bilo teško doći (*Jovanović, 1971: 17*). Naime cijeli luk od južne Bugarske preko Karpata i slovačkih planina pa do alpskih masiva, čine planine bogate bakrom. Uvjeti za razvijanje metalurgije su im nadohvat ruke. U vučedolskoj kulturi dobro je vidljiv simbolički značaj metala te metalurgije kao procesa koji razdvaja obične ljude od obrađivača metala.

No vučedolska kultura nije jedina koja je doživjela maksimum razvoja bakrene industrije. Ima još nekoliko zajednica koje su prije ostalih došle do te točke i tako osigurale ekonomsku nadmoć nad ravničarskim, panonsko-podunavskim populacijama ranoga eneolitika. Te populacije nisu imale izbora nego asimilirati se ili biti podvrgnute uništenju. Kulturne grupe kao što su vučedolska, bubanjsko – humska, bodrogkereszturska i badenska imale su prirodne preduvjete za razvitak metalurgije te samim tim i ubranu evoluciju u svim pogledima (*Jovanović, 1971: 57*). Kontrolom važnih metalurških punktova te kulture onemogućuju ostalim zajednicama da se razvijaju istom brzinom tako da one ostaju na nivou zemljoradničkih zajednica bez važnog daljnjeg razvoja. Promjene koje su povezane s metalom i koje će u velikoj mjeri utjecati na daljnji razvoj povijesti jesu invazije, migracije, osvajački pohodi, podizanje utvrđenih naselja te pojava novih pogrebnih rituala kao što su spaljivanje i pokapanje u tumulima. Također dolazi do prvih stvaranja staleža odnosno proizvodnje viška dobara poput hrane i metala što uvjetuje diferencijaciju društva (*Jovanović, 1971: 58*).

Metalurgija i religija u eneolitiku

Da bismo se uspješno bavili vezom između metala i religije, odnosno simbolike u prapovijesti, potrebno je utvrditi nekoliko osnovnih pravila. Važno je da ne promatramo odnos tehnologije i religije u prapovijesti kao što to radimo danas. Ne smijemo primjenjivati ista pravila koja se danas primjenjuju u definiranju tehnologije, odnosno religije (*Bergstøl,*

2002: 80). Dok su danas te dvije sfere u potpunosti odvojene i teško povežite, u prapovijesti su predstavljale dvije strane univerzalnog pogleda na život. Mitologija, magija te na kraju krajeva religija bili su važni elementi svih aspekata života u drevnim vremenima pa tako i u tehnologiji, odnosno metalurgiji (*Bergstøl, 2002: 78*). Jedna od važnijih rekretnica otkad čovjek postoji jest otkriće vatre. Vatra je jedna od prvih i ujedno najvažnijih prirodnih pojava kojom je čovjek ovladao i koja je uvjetovala intelektualni i tehnološki razvoj njega i društva općenito. Pored toga što je postavila temelje za obrađivanje metala koje je nemoguće bez vatre, ona je simbol božanskog svjetla i moći (*Durman, 2006: 11*). Sjetimo se priče o Prometeju koji je ukrao božansku vatru od bogova i zbog toga bio kažnjen. Ali pored simboličkih vrijednosti vatra ima i praktičnu funkciju: svjetlo, toplina, sigurnost te poprilično važno spravljanje hrane.

Čak i prije neolitičke revolucije čovjek uviđa božansku narav vatre, no tek s početkom zemljoradničkog načina života ona ima nezamjenjivu funkciju. S obzirom da Sunce tim narodima predstavlja višu silu koja utječe na njihov opstanak, planiranje proizvodnje i cijeli način života, vatra je prisutnost te božanske sile na zemlji. Ona je poveznica između neba i zemlje, koja se manifestira udarcem munje (*Durman, 2006: 12-13*). Munja se najčešće u prapovijesti povezuje s kamenom ili kamenom sjekirom koja pada, tj. koju je netko bacio s neba. U nordijskoj mitologiji to je Tor, dok je u našoj, slavenskoj to Perun. Oba božanstva predstavljaju gromovnika te imaju čekić, odnosno kovački malj (*Durman, 2006: 17*). Ovakvo personificiranje prirodnih pojava je jedan od načina na koji su stari narodi objašnjavali svijet oko sebe i ono će kasnije biti jedan od razloga simbolične veze metala i religije.

Metal kao sveti element i metalurgija kao sveta vještina

Da bismo u potpunosti shvatili utjecaj koji je metal imao na religiju u prapovijesti, moramo se maknuti od uobičajenog shvaćanja metala kao povećeg komada, uglavnom jako tvrde uporabne sirovine. Treba imati na umu da se metal koristio u religiozne svrhe mnogo prije nego su se počeli od njega izrađivati kulturni predmeti i raznorazni amuleti. Riječ je o upotrebi boja koje dolaze od stijena s velikim udjelom metala u svom sastavu. Jedan od načina na koji je čovjek doživljavao prirodu jest boja koja je od ranih početaka imala posebnu ulogu, što je dobro vidljivo i na špiljskim slikarijama njegovih predaka. Za razliku od organskih materijala, boja dobivena iz metalnih rudača i minerala imala je postojanost i stalan sjaj (*Durman, 1991: 11*). Tako naprimjer imamo željezni oksid koji se nalazi u crvenom zemljinom pigmentu okeru koji se koristio još od starijeg kamenoga doba pa na dalje za

dobivanje različitih nijansi crvene, žute i smeđe boje. Gotovo sve kulture Balkana u neolitiku i nešto manje u eneolitiku koriste materije za bojenje, u prvom redu oker, koji se povezuje s kultom plodnosti zbog svoje izrazito crvene boje (*Došen, 1989: 22*). Velika upotreba okera zabilježena je i na prostoru Anatolije i Bliskoga istoka. Najupečatljivije korištenje okera otkriveno je u Çatal Hüyük u kućama te svetištima. S obzirom da je većina zidova bilo obojeno u crveno te da oker nema nikakvu građevinsku funkciju, slikanje je moralo biti ritualnog karaktera (*Durman, 1991: 11*). Također 3% sahranjenih kostura u Çatal Hüyük premazano je crvenom bojom, vjerojatno istaknuti pojedinci u društvu (*Durman, 1991: 15*). Pogrebni se ritual obavljao tako da bi se pokojnik ostavio na otvorenom gdje će životinje ukloniti meso s kostiju koje će se kasnije pokupiti. Lubanje su uglavnom bile obojene crvenim okerom. Crvena boja u tim ranim zajednicama kao što sam spomenuo, predstavlja plodnost, život i ponovno rođenje te su osim kostiju, mnogi kulturni predmeti premazani crvenim okerom. Tezu o rođenju i vezi crvene boje može nam objasniti reljef iz svetišta IV u Çatal Hüyük na kojem božanstvo rađa ovna, kojega podupiru tri bikovske glave, a na nasuprotnom zidu je velika bikovska glava ispod koje je crveno obojena niša (*Durman, 1991: 18*). Kao što je spomenuto, na Balkanu se vrhunac upotrebe metalnih boja doseže u Lepenskom viru i Vučedolu. Tako je na primjer u vučedolskoj kulturi čest motiv križa u rozeti, koji najčešće nalazimo na keramici. Taj motiv je vjerojatno bio povezan s kultom sunca. Jedan takav simbol nalazi se na terini iz Groba bračnoga para s Gradca na Vučedolu, gdje je obojen crvenom bojom, što ukazuje na to da je kulturni simbol (*Došen, 1989: 36*). Lepenski vir je poznat po skulpturama rađenim od oblutaka i zaobljenim žrtvenicima uz ognjišta. Ti predmeti su najčešće potpuno ili u trakama premazivani crvenom bojom i imali su smisao mnogoznačnih simbola. Također su u blizini pod stijenama Cuina Turcului nađeni grumeni crvenog i žutog okera u sloju koji prethodi kulturi Lepenskog vira (*Durman, 1991: 23*).

Što se tiče kovanja, vatra kao agresivan element je najčešće prikazana kao muško božanstvo, kovači su uvijek muški bogovi sa zajedničkim karakteristikama. Kovačka peć ili kućno ognjište, s druge strane se povezuju sa ženskim osobinama. Metalna sirovina koja se kao produkt vadi iz zemlje, sazrijeva i mijenja se u kovačkoj peći, kao što fetus sazrijeva u utrobi žene. Također kućno ognjište pruža sigurnost i toplinu koja je karakteristična za žensku osobnost. (*Durman, 2006: 23*)

Prvi način na koji se lijevao bakar u povijesti je tehnika istisnutog voska. Riječ je o proizvodnji metalnih predmeta s pomoću jednodijelnih kalupa koji se lijepe oko voštane jezgre. Kada se kalupi griju, ona iscure kroz mali otvor. Nakon toga se metal ulijeva u

prazninu nastalu u kalupu koji se mora na kraju razbiti da bi se došlo do gotovog predmeta. Uz ovu se tehniku veže grčki mit o divu Talu kojega je načinio Hefest i čija je zadaća bila da čuva otok Kretu tako što bi bacao ogromne stijene na sve brodove koji bi se približili otoku. Njegova jedina slabost bila je jedna žila koja se protezala njegovim tijelom od glave do pete. Kada su se Argonauti potajno iskricali na Kretu, čarobnica Medeja je iščupala čep koji je zatvarao tu žilu i tako je Tal izgubio svu krv, odnosno bakar u njegovu slučaju (*Durman, 2006: 26*). Ova je priča dobar primjer isprepletenosti mitologije i metalurgije u starom svijetu. Ona je samo jedna od mnogih koje nam govore koliko je metal zapravo važna sirovina, do te mjere da se redovno pojavljuje u mitovima i legendama, te pričama o bogovima i vladarima. U početku upravo oni imaju pristup metalu i ta egzotika je rezervirana samo za njih, uz iznimku kovača koji je jako cijenjen u zajednici i čije vještine predstavljaju most između svetog i svakodnevnog.

Najočitija osobina koja se dodjeljuje metalurškim bogovima je šepavost, što se lako može povezati sa šepavim ljudskim obrađivačima metala. Naime pri lijevanju bakra ispuštaju se otrovne arsenske pare koje uzrokuju odumiranje živaca i samim tim najčešće šepavost ako je osoba duže izložena njima. To može objasniti činjenicu da je cijeli Gradac na Vučedolu, gdje se nalazio Megaron ljevača bakra, bio odvojen dubokim jarkom od ostatka naselja. Vjerojatno je taj jarak predstavljao neku vrstu upozorenja za ostale stanovnike da je opasno biti u blizini prostora gdje se lijeva bakar (*Durman, 2006: 52*). Metalurg koji se bavi tako opasnom djelatnošću zasigurno je imao određeno poštovanje ostatka zajednice. Doduše, neki autori kao što je Owens imaju praktično objašnjenje te šepavosti. On to objašnjava kao potrebu da se kovača obogalji da se spriječi njegov eventualni bijeg ili odlazak s obzirom da je vješt kovač bio rijedak i cijenjen čovjek (*Durman, 2006: 35*). Još jedan od simbola metalurgije jest jarebica. Jarebica je vrsta ptice koja je poznata po svojoj zaštitničkoj naravi prema svom gnijezdu i svojim mladuncima. Ako se njezini mladi nalaze u opasnosti, ona se pretvara da je slomila nogu, odnosno da šepa, kako bi privukla pozornost na sebe i odvucla lovca od mladih. Kada su oni na sigurnom, jarebica uspješno odleti daleko od opasnosti. Česti su nalazi keramičkih posuda u obliku jarebice u blizini mjesta gdje se obrađivao metal, kao i prikazi jarebica na slikama ili freskama. No o tome će biti još riječi kasnije.

Još jedan od načina prikazivanja kovačkih božanstava vidljiv je u obliku patuljaka, često s izraženim falusom. Takvi prikazi nisu karakteristični samo za jedno geografsko područje, odnosno za samo neku određenu civilizaciju. Nalazimo ih na zidnim prikazima iz egipatskih grobnica u Gizi gdje su prikazani kao draguljari. Grci su često stavljali statuete u

obliku patuljaka u blizinu ognjišta. Te statuete su nalikovale na Hefesta s njegovom crvenom koničnom kapom koja predstavlja plamen. Također se spominju u skandinavskim Eddama gdje su također kovači, a popularni su i u germanskim narodnim pričama (*Durman, 2006: 44*). U grčkoj mitologiji mit o Hefestu nam donekle objašnjava vezu patuljaka i metalurgije. Prema toj priči Hefest je usavršio svoj zanat u podvodnoj špilji kod nimfe Euronime i patuljka Kedaliona. Zanimljivo je da se njegovo ime može povezati sa starom grčkom riječju *kedalon*, što znači falus. Izraženo spolovilo može se objasniti činjenicom da arsen dok je u većim količinama štetan za zdravlje pa čak i smrtonosan, dok u manjim količinama djeluje kao afrodizijak. Također, već prije spomenuta jarebica simbol je plodnosti zbog velikog broja jaja u gnijezdu (*Durman, 2006: 46*). Nema sumnje da je jarebica jako cijenjena ptica u prapovijesti i da je čest motiv u umjetnosti i religiji. Poznato nam je nekoliko slučajeva na Bliskom istoku gdje su pronađeni artefakti u obliku ptica u raznim hramovima, najčešće jako slični jarebici. Jedan takav hram nalazi se u Kafadži u blizini današnjeg Bagdada. Početak gradnje hrama datira se oko 3000 g. pr. Kr. dok se zadnja dva sloja datiraju 500 godina kasnije (*Delougaz; Loyd, 1934:124*). No, nepoznato je kojem je točno božanstvu posvećen hram s obzirom na to da nije pronađen nikakav natpis ili predmet koji bi na to ukazivao. Ipak, pronađena je žrtvena posuda u obliku ptice iz šestog sloja hrama. Pronađena je u građevini koja pripada mlađem dinastičkom razdoblju, ali način na koji je oslikana upućuje na to da je iz znatno starijeg razdoblja, bliže 3000. g. pr. Kr. te da se prenosila iz starijih hramova u mlađe i da je vjerojatno bila neka vrsta kultne posude koja se koristila u ritualima (*Delougaz 1952: 44*). Još jedan sličan nalaz na području Dijala je pronađen u svetištu I u Tell Asmaru. Opet je riječ o posudi u obliku ptice koja se datira oko 2500. g. pr. Kr. pronađene unutar oltara. Vrijedni spomena su i prikazi jarebica na frizu zidova u sklopu Minojeve palače gdje ih vidimo u noćnom i dnevnom ambijentu (*Durman, 2006: 55*). No, za nas najznačajniji nalaz jest takozvana Vučedolska golubica, koju je Šeper u početku nazvao Vučedolska kokoš. Također je riječ o ritualnoj posudi visine skoro 20 centimetara koja je mogla sadržavati otprilike pola litre neke tekućine, vrlo vjerojatno halucinogene. Na vratu ima urezana tri simbola dvostruke sjekire. Vučedolska golubica jedan je od najstarijih takvih nalaza u Europi, te se sve više o njoj govori kao o jarebici, a ne golubici.

Vučedolska se kultura u osnovi bazira na stočarstvu. Stočni viškovi kojima je ta kultura raspolagala služili su za nabavljanje metalnih predmeta nastalih u bližoj i daljoj okolini. Prema Durmanu trgovci nisu dolazili s gotovim predmetima koje su razmjenjivali za stoku, već se lijevanje obavljalo pred Vučedolcima uz upotrebu arsenske bronce i bakrene

sirovine. Upravo tako su Vučedolci naučili kako lijevati metalne predmete (*Durman, 2006: 48*). S vremenom mijenjaju svoje gospodarstvo i zauzimaju područja bogata ležištima bakra koja se nalaze jako blizu matičnom području kulture. Koristili su dvodijelne glinene kalupe koji su omogućavali brzu serijsku proizvodnju predmeta. Na taj način su Vučedolci mogli opremiti jednu od većih vojski na tlu tadašnje Europe. Zahvaljujući takvim kalupima iz Vučedola, Vinkovaca i Osijeka, te ostavama u kojima su pronađene vučedolske bojne sjekire, možemo pratiti širenje vučedolske kulture iz njezina matičnog područja, poglavito prema jugu i zapadu. Vučedolske bojne sjekire razlikuju se od sličnih vrsta sjekira po duljem cilindričnom nasadu za držak (*Durman, 2006: 67*). Dvostruke kamene sjekire s izbušenom rupom za nasad drška koriste se na području jugoistočne Europe čak prije 5000 g. pr. Kr. Ubrzo nakon njih pojavljuju se bakrene varijante sjekira-čekića, koje se koriste sve do u razvijeno brončano doba. U ranom eneolitiku sve je više sjekira s križno postavljenim nasuprotnim oštricama. Veliki broj takvoga oruđa nalazimo u blizini rudokopa (*Durman, 2006: 68*).

Kod ovakvih i sličnih sjekira očito je da su često imale i ceremonijalnu funkciju te da su bile simbol dominantnog položaja onih koji su te sjekire posjedovali. To nije samo vidljivo u eneolitiku i kasnijim periodima, nego i ranije. No u neolitiku je to bilo teže uočiti zbog primitivnijeg materijala od kojeg su rađene i zbog manjka detalja koji bi na to ukazivali. Jedan od načina na koji možemo uočiti njihovu simboličnu funkciju je taj što neke od tih kamenih sjekira nemaju tragove upotrebe. Dobar primjer je Schliemannova ostava L iz Troje II (2150 g. pr. Kr.) u ranom brončanom dobu, gdje je pronađeno nekoliko gotovo netaknutih kamenih sjekira na čiju je izradu utrošeno puno vremena i truda, a najvjerojatnije su bile ili neka vrsta paradnog oružja ili vladarske insignije (*Durman, 2006: 69*).

Još jedan sličan slučaj je bogati muški grob broj 43 u bakrenodobnoj nekropoli u Varni, današnjoj Bugarskoj. Riječ je o muškarcu starom između 40 i 50 godina koji je pokopan s velikom količinom zlata i manjom količinom bakrenog i kamenog oruđa. Što se tiče zlata, riječ je o više vrsta nakita te okruglim aplikama. U grobu je pronađeno više bakrenih i kamenih sjekira, od kojih je definitivno najzanimljivija kamena sjekira čiji je držak bio obložen zlatnim listićima i koju pokojnik drži u desnoj ruci. Ova sjekira i bogati grobni prilozi ukazuju na to da je pokojnik bio jako cijenjen u društvu te da je zasigurno bio ili nekakav vođa zajednice ili nekakav svećenik, odnosno šaman (*Gimbutas, 1977: 45-47*).

Slika 2. Grob 43 iz nekropole u Varni (Bugarska), V. Leusch, B. Armbruster, E. Pernicka, V. Slavčev, On the Invention of Gold Metallurgy, u: *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 25, 2015. str. 355

Postoji nekoliko prikaza drevnih božanstava s dvostrukim sjekirama kao simbolima moći u prapovijesti pa i kasnije u antici, kao neka vrsta tradicije koja se nastavlja kroz stoljeća. Kalup iz Palekastra, prikazuje božanstvo, vjerojatno Potniju s dvostrukom sjekirom u svakoj ruci. U isto vrijeme na hetitskom području imamo boga neba i oluje Teshuba, koji se često prikazuje kao čovjek koji drži dvostruku sjekiru u jednoj i munje u drugoj ruci. Slično njemu prikazuje se i kasnije rimsko božanstvo Jupiter Dolihen. To božanstvo je sinkretizam vrhovnog rimskog boga Jupitera i anatolijskog boga Baala, koji je slično kao i Teshub bog nebesa i mnogih vremenskih pojava (*Castledan, 1993: 135*). Grčki vrhovni bog Zeus također se kao gromovnik ponekad prikazuje s dvostrukom sjekirom u jednoj ruci, kao što je prikaz na grčkim tetradrahmama iz 4. i 3. st. pr. Kr. Ta tradicija prikazivanja božanstva gromovnika sa sjekirom proteže se od srednjeg brončanog doba i Male Azije, sve do Skandinavije i antike, a negdje i dulje. Međutim jedna od razlika je da na obalama Egejskog mora bogovi imaju najčešće dvostruku sjekiru, dok izvan tog područja imaju običnu jednostruku. Sjekira kao poveznica između boga i vladara najbolje je okarakterizirana na kamenom reljefu iz Ura 22. st. pr. Kr. Na njemu imamo prikazanog u sjedećem položaju boga Mjeseca Nanu koji u ruci drži sjekiru, dok ispred njega stoji vladar iz treće dinastije Ur-Nama (*Durman, 2006: 72*).

Kao i vučedolska, egipatska je vojska također bila naoružana sjekirama te je ona u Egiptu kao oružje simbol kraljevske moći, a kao vjerski predmet ima božansku narav. Hram kraljice Hatšepsut u Deil el – Bahariju i grobnica kraljice Ahotep mjesta su na kojima su prikazane takve sjekire u vjerskim i utilitarnim kontekstima. (*Stierlin, 2003:115*) Slično kao i na euroazijskim prostorima uloga sjekire je nepobitna, tako da i egipatska božanstva Horus (opet nebesko božanstvo) i Ptah (kovač, odnosno lijevač) često imaju sjekire u rukama (*Churchward, 1924: 173*).

Eneolitik na teritoriju Hrvatske i Vučedol kao njegov glavni nosilac

Možemo reći da pravi početak bakrenog doba na području Hrvatske predstavlja badenska kultura s obzirom da lasinjska kultura ima više karakteristika neolitika nego eneolitika. Badenska kultura svoje gospodarstvo temelji najviše na poljodjelstvu i u manjoj mjeri stočarstvu, metalurgija također ima gospodarskog, ali ne i pretjeranog religioznog značaja (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:122*). Podrijetlo badenske kulture je još uvijek podložno različitim teorijama s obzirom da sve teze imaju mnoge argumente za i protiv. No u svakom se slučaju poligenezno podrijetlo čini najizglednijim. Tako Dimitrijević predlaže da je ona nastala negdje u južnim dijelovima Balkana na periferiji kasne vinčanske kulture uz doprinos anadolskih utjecaja (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:123*). Iako je badenska bakrenodobna kultura na području današnje Hrvatske imala veliko značenje, mislim da se možemo složiti da od svih kulturnih pojava na našem području, vučedolska kultura najbolje predstavlja razvijeni eneolitik i svojom je djelatnošću prostor Karpatske kotline uvela u nove ekonomske, sociološke, kulturne i religiozne odnose koji su prethodili pojavi brončanog doba. Njezino ishodišno područje je istočna Slavonija i Srijem. Ona se zasniva na spoju novih dostignuća s istoka u obliku metalurgije te na starom duhu panonsko-podunavskog neolitičkog svijeta (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:136*). Vučedolska kultura je u svojoj posljednjoj fazi obuhvaćala prostor od praške regije u Češkoj i južnih obronaka Karpata u Slovačkoj do Šumadije, južne Bosne, do rumunjskog Banata, gotovo do Đerdapa, uključujući čitavu veliku mađarsku ravnici Alföld. Svoj razvoj vučedolska kultura temelji na zemljoradnji, uzgoju stoke te lovu. Pored svega toga, ova kultura je pokazala i zavidni repertoar keramičkog i metalnog materijala iz kojeg možemo saznati puno o simbolizmu i religiji Vučedolaca (*Durman, 1983:2*). Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa donosi niz novina u tehnološkom smislu, ali i u novim oblicima bakrenih predmeta do tada nepoznatim na tom području. Revolucionarna novost je upotreba dvojnih kalupa koja je omogućila serijsku proizvodnju i samim tim potrebu za većim

izvorima bakrene sirovine, odnosno za rudarstvom. Zahvaljujući brojnim nalazima kalupa, peći i metalurškog pribora s različitih lokaliteta iz različitih faza vučedolske kulture, možemo vrlo dobro rekonstruirati proces obrade bakra (*Durman, 1983:23*). Zanimljiv nalaz potječe s gradine Zecovi, koji B. Čović predstavlja kao keramički završetak mijeha. Ti keramički predmeti su se nicali na cijev od organskog materijala i pronađeni su još na Debelom brdu, Velikoj gradini u Varvari te Ljubljanskom Barju. Analizirajući te keramičke nastavke javila se dilema jesu li služili za mijeh ili puhaljku. U svakom slučaju imaju identičnu svrhu kako god se koristili, a to je raspirivanje vatre i postizanje viših temperatura na jednostavniji način (*Durman, 1983:35*). Pored uobičajenih predmeta od bakra u kasnom se eneolitiku javljaju i rjeđi oblici (noževi i bodeži s pojačanim središnjim rebrom). No, predmet koji svakako najviše govori o samostalnom razvoju metalurgije vučedolske kulture jesu lepezaste plosnate sjekire koje su nepoznate u eneolitiku. Javljaju se u klasičnoj fazi i lijevane su u dvostrukim kalupima. Sjekire s jednom oštricom i cilindričnim usadnikom za držak najstariji su oblici takvih sjekira (*Durman, 1983:67*). Ovakav tip sjekira možemo pratiti od kalupa iz Vinkovaca i sjekire iz Sotina, do kalupa iz Salzburg-Reinberga i sjekire iz tumula u Maloj Grudi. Sjekira iz Male Grude je zanimljiva zato što je pronađena uz bodež u grobu dostojanstvenika te je dokaz da su takve sjekire imale i simboličnu vrijednost te se vežu uz vojnu aristokraciju (*Durman, 1983:67*). Istočno od područja vučedolske kulture izdvaja se *Izvoarele* tip sjekira A. Vulpea, koji se može povezati s razvojem vučedolske bojne sjekire. Također, Garašaninov tip sjekira – Baniabic ima bližih veza s Rumunjskom. Isto tako i sjekira iz Brestovca koja se može priključiti tipu Darabani. Tipovi sjekira iz današnje Rumunjske slični su sjekirama karkaskog područja i Ukrajine te su najvjerojatnije u vezi s prodorom Indoeuroljana u Karkasku kotlinu. Njihov prodor možemo pratiti na kraju kasnoga eneolitika i na desnoj obali Dunava koja je pripadala kasnoj vučedolskoj kulturi. Još ne možemo sa sigurnošću govoriti o tome jesu li oni uvjetovali pomicanje vučedolske kulture u smjeru zapada i juga ili su to bili novi ekonomski razlozi, odnosno zaokret prema metalurgiji (*Durman, 1983:67*).

Grob koji nam također mnogo govori o ritualu i povlaštenom položaju je grob koji je pronađen 1990. godine na položaju Streimov vinograd na Vučedolu u jami broj 9. Jama je površine 2m x 2,30 m i dubine 1,37 m (*Hoti, 1994:183*). U njoj se nalazio dvojni ukop oko kojeg se nalazilo mnoštvo fine keramike ranoklasične vučedolske kulture ukrašene inkrustacijom, plitice te gruba keramika. Također su pronađene životinjske i riblje kosti, pepero i tragovi ugljena što sve u svemu ne odskače od tipične slike vučedolskih ukopa. Od neuobičajenih nalaza izdvajamo gomilu mikrolita i jezgara ispod kostura, glineni kalup za

lijevanje bakrenog dlijeta te svakako najzanimljiviji komad lima od 23-karatnog zlata, oblikovan kao mali okov, lagano zakrivljen i dug 4 cm, težine oko 2,5 grama. Na jednom je mjestu imao rupicu za zakovicu i nakupinu mješavine srebra i zlata (*Hoti, 1994:183*). Jedna zanimljivost je da su oba kostura imala na lubanji dvije okrugle, umjetno načinjene udubine koje su odlika još nekoliko individua sa Streimovog vinograda što ih izdvaja od ostalog stanovništva i ukazuje da su one imale poseban položaj u društvu. Još jedna interesantna stvar je da su oba pokojnika bila pokrivena velikom neukrašenom posudom okrenutom naopako. Dok postoji više interpretacija ovakvog pogrebnog rituala, on svakako nije uobičajena pojava i rijetko se viđa te sigurno ima specifično značenje. Dakle, zlatni lim, udubine na glavi i okrenuti pithos na pokojnicima ističu prestižno mjesto ovih pojedinaca u društvu (*Hoti, 1994:184*). Jako bliska paralela ovom grobu je pronađena na susjednom brežuljku, odnosno položaju Gradac. R. R. Schmidt je 1938. na Gradcu otkopao tzv. Grob bračnog para u kojem su se nalazili muškarac koji je zagrljio ženu na čijoj se glavi nalazila još jedna naopako okrenuta posuda. Riječ je o vrlo vjerojatno jednoj od najljepših i najpoznatijih posuda vučedolske kulture. Iako u grobu nije pronađen metal, kako je cijeli Gradac jedinstvena cjelina koja je odvojena od ostatka naselja, možemo pretpostaviti da je muškarac u bliskoj vezi s Megaronom ljevača bakra. Moguće je čak da je on bio metalurg, za kojeg je već spomenuto da je obnašao ulogu svećenika, odnosno šamana (*Durman, 2004:29*). Megaron ljevača bakra također je otkrio Schmidt 1938. na platou Gradac. Riječ je o povećem objektu površine 16 x 9 metara na čijoj su kućnoj podnici središnje prostorije pronađeni ostatci dviju ljevačkih peći, kalupi za lijevanje plosnatih sjekira i komadići bakrene šljake i bakra. Megaron je uzvišen i odvojen od ostalog kompleksa naselja i upućuje na to da je bio upravno i kultno središte. Sadržavao je talioničke peći unutar i dvije izvan zidova nastambe (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:136-137*). Ispod središta glavne prostorije Megarona ukopana je katakombna grobnica vučedolske kulture s petero djece. Riječ je o 3 novorođenčeta, jednom djetetu od nekoliko mjeseci i jednom od 4 godine. Već sam spominjao žrtvovanje fetusa koje se uspoređuje sa sazrijevanjem metala u utrobi Zemlje, tako da lako možemo shvatiti magijsku ulogu fetusa. Ljevači su "gospodari vatre i peći" i kad im se doda po život opasna metalurgija arsenske bronce postaju "gospodari života i smrti". Tako Megaron ljevača bakra nije samo radionica, već i hram posvećen nekom vučedolskom bogu vatre i lijevanja (*Durman, 2004:28*).

Eneolitik na teritoriju Rumunjske

Zbog bogatih ležišta bakra, zlata i srebra područje današnje Rumunjske, odnosno Transilvanije oduvijek je bilo mjesto velikih dostignuća u rudarstvu i metalurgiji na teritoriju središnje i jugoistočne Europe. Pored toga gorje Apuseni je bilo jedno od mjesta s najvećom tadašnjom proizvodnjom zlata u Europi (*Ciugudean, 2012:219*). Nedavno otkrivena bakrenodobna radionica iz špilje Peștera Ungurului povezuje se s aluvijalnim vađenjem zlata iz rijeke Arieș gdje je pronađeno više od 70 zlatnih nalaza, uglavnom malih perli ili komada zlatnog lima. Ovo upućuje na to da je vjerojatno glavni način nabavljanja zlata u bakrenodobnoj Rumunjskoj bio izvlačenjem iz rijeka (*Ciugudean, 2012:220*). Zlatni nalazi su pronađeni na lokalitetima u ovom dijelu Europe u kontekstu naselja, ali i grobnih priloga. Zlato iz Transilvanije je krajem bakrenog i početkom brončanog doba prelazilo velike udaljenosti kao jako tražena sirovina. Tako naprimjer imamo zlatne prstene za kosu iz tumula u Ampoiți koji su identični onima u Velikoj Grudi na jadranskoj obali (*Ciugudean, 2012:219*). Ono je oduvijek bilo dobar pokazatelj položaja u društvu, pripadnosti nekom kultu ili klanu i u slučaju ukrašavanja sakralnih predmeta pokazatelj njegove velike vrijednosti i u tom smislu. Najstariji zlatni predmet na teritoriju Rumunjske je zlatna žica iz mjesta Glina koja pripada fazi Vidra kulture Boian. Najviše zlatnih artefakata pronađeno je u kontekstu kultura Gumelnița (faza A2 i B2), Cucuteni (faza A i A-B) i Bodrogkeresztúr (*Enea, 2008:25-26*). To možemo objasniti vjerojatno tako što su te kulture imale najveći monopol nad ležištima zlata, kao naprimjer Bodrogkeresztúr u Apuseni planinama. Od zlatnih predmeta, kako na područje današnje Rumunjske tako i Hrvatske, najčešće nalazimo različite amulete ili privjeske koji su se mogli stavljati na odjeću ili čak po nekima na oltare i figurice božanstava. Takvi predmeti najčešće su osim označavanja statusa imali magijsko-apotropejsko značenje. Pronađeni su u ostavama s drugim vrijednim predmetima (Brad, Cărbuna, Hăbășești), u naseljima (Târpești, Izvoare, Trușești) i grobnicama (Gârlești i Ostrovul Corbului). Uglavnom imaju južno podrijetlo iz Anadolije i Grčke. Ali jedan oblik zlatnog privjeska koji možemo objasniti kao lokalnu proizvodnju i specifičan oblik kulture Cucuteni jest privjesak u obliku violončela. Definiran je kao stilizirani, antropomorfni prikaz ženskog tijela povezanog s kultom plodnosti i Velikom Božicom Majkom (*Enea, 2008:30*).

Možda najpoznatiji takav privjesak je onaj koji je pripadao blagu iz Moigrada. Blago je 1912. otkrio jedan seljak obrađujući svoju njivu i tako naletio na ostavu u kojoj se nalazilo mnoštvo oštećenih i 4 čitava artefakta. Neoštećene predmete kupio je muzej u Cluj-Napoci, dok je sve ostalo pronalazač bacio tako da se do dan danas nažalost ne zna točno o kakvim je

nalazima riječ. Blago se datira u 4. tisućljeće pr. Kr, a najimpresivniji od 4 cijela predmeta je spomenuti privjesak. Težine je 800 grama, visine 31 cm, dužine 24 cm i debljine 0,2 cm. Po svemu sudeći predstavlja ženski idol, odnosno Veliku božicu majku, simbol plodnosti čiji nam je kult poznat još od neolitika. Izrađen je od zlatnog lima i ima oblik violončela. Na sredini je rupa iznad koje se nalaze izbočenja koja su načinjena tako što je lim iskucan sa stražnje strane (*Mărgăritan, 1988:7*). Ostali neoštećeni artefakti su dva identična antropomorfna privjeska s dvije manje rupe na vrhu koje podsjećaju na oči i s dva ispupčenja identično kao i ženski idol. Na svakom kraju nalaze se spirale od zlatne žice. Četvrti predmet jako je sličan drugom i trećem, ali on nema ispupčenja, već samo dvije male rupe i spirale na svakom ekstremitetu. Jedna stvar koju ima, a druga dva predmeta nemaju jest stilizirana glava na vrhu. Kada se gleda u cijelosti, podsjeća na pticolikog čovjeka u letu. Sigurno je riječ o sakralnim predmetima koji su se najvjerojatnije nosili kao amuleti, na odjeći ili su se nalazili na oltarima određenih božanstava (*Mărgăritan, 1988:8*).

Slika 3. Privjesak u obliku violončela, Moigrad (Rumunjska), H. Ciugudean, *Ancient gold mining in Transylvania: the Roșia Montană – Bucium area*, u: *Caiete ARA*, 3, București, 2012. str. 230

Iako se ne nalazi na teritoriju današnje Rumunjske, groblje kulture Bodrogkeresztur otkriveno 2005. prilikom proširenja riječnog nasipa u blizini mjesta Rákóczi falva u Mađarskoj, dobra je paralela s područjem o kojem pišem u ovom poglavlju zbog sličnosti metalnih nalaza i njihova konteksta. Groblje je sadržavalo ukupno 78 ukopa, gotovo u jednakoj mjeri muških i ženskih te poneki dječji grob i jedan simbolični ukop bez tijela, ali sa zanimljivim nalazima (*Czásányi; Raczky; Tárnoki, 2010:241*). Kao što sam spomenuo, groblje je bilo bogato metalnim nalazima, kako od zlata, tako i od bakra. U 4 ženska groba pronađeni su privjesci od zlatnog lima s jednom velikom i 4 manje rupe, koji su se vjerojatno nosili na odjeći s obzirom na to da su na jednom pronađeni mogući tragovi kože, ili kao nakit za glavu

jer su uglavnom bili smješteni u blizini lubanje. Pál Patay smatra da oni nisu imali samo ukrasnu funkciju, nego su zbog svog izgleda (velika rupa u sredini i dva manja izbočenja iznad) predstavljali stilizirani ženski lik i imali moguću sakralnu pozadinu također slično kao i ranije spomenuti primjerci iz Rumunjske (*Czsányi; Raczky; Tárnoki, 2010:257-259*). Predmeti karakteristični samo za muške grobove su bakrene sjekire i bodeži. Pronađene su dvije sjekire, jedna u bogatom muškom grobu s mnoštvom drugih nalaza te jedna u spomenutom simboličnom grobu bez tijela, ali na mjestu gdje bi inače stajala da je tijelo tu. Sjekire su s dvije nasuprotne oštrice i bilo da su stavljene u pravi ili simbolični grob predstavljaju neku vrstu zagrobnog dara ili simbola moći pojedinca u društvu. Tri primjerka bodeža pronađena su u sjevernom dijelu groblja, svi paralelno ispod nadlaktične kosti. Jedna mogućnost je da su se nosili na ruci u nekoj vrsti korica pa su zato stavljani na to mjesto (*Czsányi; Raczky; Tárnoki, 2010:258*). No postoje i predmeti koji su pronađeni i u muškim i u ženskim grobovima. Riječ je o bakrenom nakitu, točnije narukvicama. Kod žena su to tanke narukvice od bakrene žice, dok je kod muškaraca riječ o velikim, debelim narukvicama. Patay smatra za muške da su simboli moći s obzirom na njihovu veličinu, težinu i nepraktičnost. Posljednji predmet vrijedan spomena s groblja iz Rákóczfalva je zlatni lim u obliku stošca koji su arheolozi objasnili kao oblogu za kraj nekakvog štapa, odnosno žezla. Nalazio se u bogatom grobu gdje je pronađena bakrena sjekira i kao ona ukazivao je na uzvišeni položaj u društvu i možda na božanske karakteristike nositelja (*Czsányi; Raczky; Tárnoki, 2010:259*).

Vrijedna spomena je i ostava s eponimnog lokaliteta Ariuşd u Rumunjskoj, koju je 1910. otkrio F. László. Ostava je sveukupno sadržavala oko 2400 predmeta, od čega su većina bile bakrene perle te mnoštvo ukrasa od kostiju raznih životinja i školjki. Zbog loše dokumentacije nisu u potpunosti poznate okolnosti u kojima su predmeti pronađeni, no prema nekim navodima moguće je da je ostava pronađena u podu neke kuće ili nastambe te znamo da je pripadala ostavama tipa Cucuteni – Tripolje (*Sztancsuj, 2005:85-89*). Iako je dosta predmeta izgubljeno za vrijeme Drugog svjetskog rata, od onoga što je ostalo možemo složiti nekakvu sliku i kakvu je važnost imala navedena ostava. Predmeti su bili pohranjeni u dvije keramičke posude pokrivene poklopcem, jedna do druge. Bogatstvo ostave ukazuje na to da je naselje u Ariuşdu bilo važan centar šire regije u neolitiku i ranom eneolitiku. Bakrene perle često se pojavljuju u ostavama i grobovima ovog perioda, dok su bakrene narukvice također poprilično česte te ih ima u različitim veličinama i oblicima što može ukazivati na uzvišeni položaj pojedinca, kao naprimjer one iz groblja u mađarskom mjestu Rákóczfalva. Jedinstven predmet u ovoj ostavi je komad zlatne spirale koja je mogla služiti kao privjesak ili možda

kao naušnica (*Sztancsuj, 2005:99*). Pitanje na koje nažalost ne možemo odgovoriti sa stopostotnom sigurnošću je tko je bio vlasnik predmeta iz ostave. Artefakti su imali veliku materijalnu i simboličnu vrijednost i nije ih mogao bilo tko posjedovati. Možda je riječ o vođi zajednice ili nekakvom vjerskom vođi. Najjednostavnije objašnjenje ostave je da je skrivena zbog mogućih neprijateljskih kretanja, no predmeti (zlatna spirala, jelenji zubi, bakrene perle) i neke okolnosti u kojima su pronađeni ne isključuju ni mogućnost da je neki ritual u pitanju. Nažalost zbog loše provedene i manjkave dokumentacije te zbog velikog broja izgubljenih predmeta, to možda nikad nećemo saznati (*Sztancsuj, 2005:100*).

BRONČANO DOBA

Temelji postavljeni u eneolitiku i početak brončanog doba

Dok se religija nije previše promijenila od ranijeg razdoblja, početkom brončanog doba dolazi do izvjesnih promjena u organiziranju društva i općenito načinu života. Moglo bi se reći da dolazi do prve prave industrijalizacije u Europi te se dostiže vrhunac tehnološke izvedbe bronce i zlata. U početku brončanog doba to je bilo još uvijek u sferi društvenog i ritualnog, a ne ekonomskog konteksta. Ideje i sirovine se sve više razmjenjuju i na sve većim udaljenostima. Još ne možemo govoriti o formiranju država, već o regijama koje su postale ovisne jedne o drugima upravo zbog razmjene metalnih sirovina i predmeta po cijelom tadašnjem svijetu (*Kristiansen, 1998: 1*). Ta zbivanja utječu na formiranje odnosa centra i periferije, što znači da se u centru akumuliraju eksploatirani resursi iz perifernih opskrbnih zona. Pojava regionalnih tradicija u manifestiranju umjetnosti, kulture i religije je također jedna od stvari koje u brončanom dobu dolaze do izražaja više nego prije. Gordon Childe tvrdi da zapadni svijet poput Egeje, doline Dunava, Skandinavije i Britanije prima tehnološke inovacije s istoka, ali ne i njihov ustroj državne tvorevine kao npr. Egipat, Indija ili Kina (*Kristiansen, 1998: 14*). Samim tim zapadni svijet si osigurava veću neovisnost, inovativnost i regionalni razvoj.

Ako izuzmemo širenje informacija i inovacija preko područja današnje Grčke i Bliskog istoka, jedna od glavnih komunikacijskih vena od istoka prema zapadu je Dunav koji povezuje Crno more s ostatkom srednje i jugozapadne Europe. Još jedan od faktora koji su imali utjecaj na formiranje brončanodobnih društava su velike vegetacijske zone. Na području Mediterana su najčešće tu ulogu igrali kompleksi maslina i vinove loze, dok je u umjerenoj europskoj klimi jako važna pastoralna ekspanzija. Ekonomija se mijenja iz agrarne u pastoralnu i obrnuto. Naravno, to ne znači da ležišta bakra i kositra gube na važnosti, dapače, postaju važnija nego ikad dotad. Također je sve više utvrđenih naselja što ukazuje na to da je sve više sukoba i da vremena postaju sve turbulentnija (*Kristiansen, 1998: 28*).

Kada je riječ o ritualu i religiji u brončanom dobu oni su dominantni mehanizmi o kojima ovise društvo, ekonomija i vojska. Svi aspekti života su i dalje manje više podložni ritualu. On sve više počinje dobivati političku funkciju zbog svog svojstva da legitimira nečiju poziciju u društvu i u društvenoj hijerarhiji. Kristiansen tvrdi da se u brončanom dobu stalno

vode pokreti prema spajanju rituala i položaja u društvu te prema njihovu razdvajanju (*Kristiansen, 1998: 54*). Metalurgija je i dalje važan faktor među zajednicama na više nivoa. Kao što sam spomenuo ranije razvijaju se regionalni kulturni identiteti i dolazi do njihove razmjene i međusobnih utjecaja. Oružja, alati i ukrasni predmeti od bronce i zlata nisu više samo lokalni statusni simboli, već prestižni darovi koji se izmjenjuju u svrhu sklapanja međudruštvenih saveza. Takve razmjene nemaju samo trgovački karakter, nego često vode prema političkoj, odnosno populacijskoj ekspanziji. Miješanje takozvanih "mitoloških moći" s vanjskim sistemom razmjene dovodi do nastanka kombinacije društvenih, ritualnih i ekonomskih karakteristika. Upravo zbog toga sve teže postaje razdvojiti vojnu silu i državu od rituala zbog brojnog oružja koje se istovremeno koristi i u vojnim pohodima, a i kao prilog u sahranama te kao neka vrsta svetog predmeta (*Kristiansen, 1998: 28*). Jedna velika novost povezana s ritualom i religijom u brončanom dobu je pojava kulture polja sa žarama koja je najjača u središnjoj Europi, dok su na periferiji više ukorijenjeni stari običaji. Iako se više pokojnik ne ukopava inhumacijski, metalni prilozima u grobovima su bogatiji nego ikad prije. Kod muškaraca je uglavnom riječ o oružju (sjekire, mačevi), britvama, škarama i iglama dok je kod žena najčešći nakit ili pojasne garniture (*Kristiansen, 1998: 68*). Pored grobova, velik broj metalnih predmeta u brončanom dobu završi i u ostavama.

Ostave su često dobar pokazatelj političke ili ekonomske situacije vremena u kojem su nastale. Važno je utvrditi jesu li ostave votivnog karaktera ili su možda nastale u trenucima nekakve opasnosti odnosno sukoba. Način na koji se to može utvrditi je proučavanjem kvalitete i kvantitete artefakata te njihove namjene. Naravno, moguće je i nastajanje ritualnih ostava u trenucima opasnosti i previranja kako bi se legitimirala nečija vladavina. Mjesto na kojem je pronađena ostava je također od velike važnosti da bismo uspješno mogli utvrditi kontekst (*Kristiansen, 1998: 78*).

Mnogi predmeti u grobovima ili ostavama govore o elitnoj razmjeni i konzumiranju bogatstva regionalnih tradicija koje su imale ritualno značenje povezano s tipom i podrijetlom artefakta. Takvi artefakti su često završili na udaljenim prostorima zbog razmjene darova ili kao svadbeni pokloni, te kao rezultat sklapanja savezništva. Priča o junaku koji otputuje i donosi mitove i rituale dalekog podrijetla u brončanom dobu dobiva na značaju. Mnogi bogati ukopi u tumulima i monumentalnim komorama govore o širenju bogatstva, lokalnim elitama, razmjeni i administrativnim centrima. Ideologija ratničkih elita se sve više usvaja, što se može pratiti po predmetima koji se pojavljuju u ostavama i kao pogrebni darovi (*Kristiansen, 1998: 365*).

Povezanost zlata i religije u brončanom dobu

Zbog nedostatka pisma rekonstruiranje brončanodobne religije nije jednostavan zadatak. Jedan od načina na koji možemo saznati više o ovoj temi je tako što moramo pratiti simbole koji se često pojavljuju kako vizualno, tako i materijalno. Kružni ukrasi su čest motiv u ovom razdoblju (najčešće od zlata u materijalnom obliku) što se može povezati s kultom štovanja Sunca. Zlato je idealno za kult štovanja Sunca zbog svoje boje i blistavog izgleda. Kao i kružni motivi, česti predmeti su zlatni kolutovi s križnim ukrasom, te zlatne šalice koje se također povezuju s ritualom (*Springer, 2003:26*).

Predmeti također vrijedni spomena u brončanom dobu su bogato ukrašeni čunjevi od zlatne folije. Mnogi su bili ukrašeni motivima koji se pojavljuju i na predmetima od drugih materijala iz svakodnevne upotrebe, ali teško da su se koristili za išta drugo osim za ritual s obzirom da su od zlata i da su poprilično tanki i neupotrebljivi. Herman Born smatra da su se ti čunjevi ukrašavali izvana tehnikom negativa (*Springer, 2003:27*). Najčešći motivi na njima su S ukrasi koji podsjećaju na patke, što itekako ima smisla jer su barske ptice čest motiv u brončanom dobu i povezuju se s religijom i štovanjem Sunca. Sabine Gerloff je 1995. predložila teoriju o pokrivalu za glavu. Njena teorija je naišla na neodobravanje u nekim znanstvenim krugovima upravo zbog debljine čunjeva. Tako je naprimjer čunj iz Ezelsdorf – Bucha debljine svega 0,01 cm. No danas je uglavnom prihvaćena teorija o pokrivalu za glavu. Wilfried Menghin smatra da numerički ukrasi na čunjevima predstavljaju astronomske observacije i neku vrstu kalendara. Prenošenje tih kalkulacija na zlatne šešire je namijenjeno da magijski pojača vezu između svećenika koji ih nosi i obožavanog Sunca. U korist teoriji o ritualnoj nošnji za glavu idu dva nalaza sa Sardinije. Točnije dvije brončane statuete osoba koje neodoljivo podsjećaju na svećenike s koničnim šeširima (*Springer, 2003:30*).

Još neki zanimljivi metalni predmeti koji se povezuju s ritualom u brončanom dobu su brončani glazbeni rogovi, najčešći u sjevernoj Europi. Pretpostavka da su se koristili u ritualima se temelji na solarnim ukrasima na krajevima roga. Arheolog Joachin Schween je uspješno testirao jednu takvu repliku roga iz Garlstedta (*Springer, 2003:31*).

Svakako jedan od najočitijih dokaza za štovanje Sunca u brončanom dobu su kružni zlatni diskovi, od kojih je možda najimpresivniji onaj na kolima iz Trundholma. Jedna strana tog diska je prekrivena zlatnom folijom što predstavlja njegovo dnevno kretanje, dok je tamnija strana od bronce i predstavlja noćno putovanje u podzemni svijet. Smjer u kojem brončani konj vuče "Sunce" još više pojačava ovu interpretaciju. Ako promatrač gleda južno

kola se kreću s lijeva na desno, odnosno s istoka na zapad. Kočija ili brod koji prevoze Sunce su najčešći način prikazivanja putovanja Sunca u brončanom dobu (*Springer, 2003:28*). Drugi sličan nalaz vrijedan spomena je disk iz Mittelberga kod Nebre, jugoistočno od planina Harz, pronađen 1998. Disk je promjera 30 centimetara i napravljen je od tankog sloja bronce. Na njemu su također astronomske slike od tanke zlatne folije. Pronađen je u ostavi s dva brončana mača, dvije sjekire, djetlom i dvije narukvice te se datira 3600 godina prije sadašnjosti.

Slika 4. Disk iz Mittelberga, R. Maraszek, *The Nebra Sky-disc*, 2009. str. 43

Mačevi ukazuju na vezu s istočnim Mediteranom, dok nakit ima veze s mikenskom kulturom. No, razlog zašto je ovaj disk važan je upravo spomenuti astronomski prikazi s pomoću kojih shvaćamo da je brončanodobni čovjek imao razvijena astronomska znanja i sposobnosti. Pored prikaza Sunca i Mjeseca 32 tanka zlatna listića na disku predstavljaju i zvijezde, od kojih se grupa od njih sedam može identificirati kao sazviježđe Plejada. Godišnja pojava ovog sazviježđa je bila od velike važnosti za agrarni ciklus i razumljivo je zašto je prikazano na disku. Nakon njegovog otkrića u Mittelbergu su provedena brojna iskopavanja koja su otkrila bedem i jarke promjera 160 metara. Za vedra dana u vrijeme ljetnog solsticija,

zbog dobrog položaja i visine Sunce i ostale nebeske prilike se moglo dobro promatrati. Pretpostavljamo da je Mittelberg bio jedna od najranijih zvjezdarnica koja se koristila sve do početka željeznog doba i da je disk bio alat koji je pored astronomske imao i ritualnu funkciju (Springer, 2003:33).

Kovačka peć kao medij između tehnologije i rituala

Otkad je kovačka peć u upotrebi, uz nju se povezuju određeni mitovi i rituali. Jedna od pojava koja je učestala u njima je neka vrsta žrtve, bilo to da je simbolična ili žrtva od krvi i mesa. Da bismo uspješno objasnili žrtvovanje u kontekstu prapovijesne metalurgije moramo shvatiti ulogu metala i ljudi koji obrađuju metal u brončanom dobu i ranije. Metalurgija se oduvijek smatrala svetom aktivnošću koja obuhvaća tehnologiju, umjetnost i magiju. Smatrala se svetom i magičnom zbog svojstva metala koje po drevnim vjerovanjima ne spada u ovo svjetovno jer se najčešće nabavlja ili iz „utrobe“ Zemlje ili iz svemira u obliku ostataka svemirskih tijela koja su završila na zemlji. Nedostupnost metala čovjeku i to što se ne nalazi u njegovoj neposrednoj blizini ga čini misterioznim i božanstvenim te ga samo određene osobe kao što su metalurzi mogu obrađivati (Rotea et al, 2011:9). S obzirom da je Zemlja također igrala važnu ulogu u vjerovanju prapovijesnih ljudi na način da je bila Velika Majka, Magna Mater, metal se može smatrati plodom zemljine utrobe i samim tim što dolazi iz nje opet vidimo njegovu važnost. Rudnici u neku ruku postaju zemljina maternica, a metal postaje embrio koji tek treba sazrijeti. Isto tako i nebo se oduvijek smatralo nečim nedostižnim, odnosno svetim te su nam poznati mitovi o magičnoj i seksualnoj vezi između neba i zemlje (Rotea et al, 2011:9).

Zbog shvaćanja da rudari i osobe koje rukuju metalom interveniraju u prirodne procese, samim time oni imaju magijski doprinos. Rudari su često prije odlaska u rudnik bili podložni procesu pročišćavanja koji ih je trebao pripremiti za odlazak u onostrano, odnosno sveto. Element koji se najčešće koristio u obredu pročišćavanja je vatra, upravo zbog svojstava koja sam objasnio na početku rada. Ona pruža sigurnost, svjetlost i toplinu, ali u isto vrijeme je opasna i zabranjena. Vatra je sredstvo pročišćavanja i transformacije, što je jako dobro vidljivo u njezinoj ulozi u metalurgiji. Pored rudnika najčešće nastaju specijalizirana naselja za obrađivanje metala s pećima i radionicama. Vrlo često su osnivanja tih naselja i izgradnja peći bila popraćena brojnim ritualima i žrtvama, ponekad simboličnim, ponekad pravim žrtvama od krvi i mesa. Metalurške peći su također jedna vrsta maternice u kojoj

metal sazrijeva, tako da su nam poznati slučajevi žrtvovanja djece odnosno fetusa pri njihovoj izgradnji (*Rotea et al, 2011:13*).

„Životni ciklus“ metala se u neku ruku poklapa s čovjekovim zbog shvaćanja da sazrijeva kao embrio u utrobi Zemlje dok ga čovjek ne izvadi vani i ubrza njegov razvoj metalurgijom, te naposljetku dok ne završi ponovno natrag u zemlji kao prilog u grobu ili ostavi. Personifikacija metala i ta sličnost čovjekovu životnom ciklusu mogu na neki način biti razlozi obreda žrtvovanja pri izgradnji kovačkih peći. Veza između ljudskih žrtava i metalurgije predstavlja odnos između života, smrti i ponovnog stvaranja. I dan danas Chewa narod iz Malavija vrši ritualno žrtvovanje fetusa povezano s metalurgijom. Vrač uzrokuje pobačaj trudnice, nakon kojeg se fetus spaljuje i zakopava u rupu u zemlji iznad koje će se izgraditi peć (*Goldhahn & Oestigaard, 2008:215*). Lokaliteti u Skandinaviji nam pokazuju da se čak provodila i kremacija u kovačkim pećima. Ako imamo na umu da su tehnologija i religija u prapovijesti isprepletene, što sam već napomenuo par puta u ovom radu i ako gledamo iz praktičnih razloga onda se ljudska kremacija u ovim okolnostima ne čini tako čudna. Metalurg koji je u prapovijesti bio više od osobe koja obrađuje metal bio je idealna osoba za provođenje kremacije iz više razloga. Samim time što je on neka vrsta posrednika između svakodnevnog i duhovnog te života i smrti čini ga kvalificiranim za provođenje rituala spaljivanja pokojnika. Pa i razumijevanje vatre, uz njegovu sposobnost da postigne visoke temperature su ključni faktori. Kremacija se morala provesti uspješno iz razloga što se i dan danas u većini kultura smatra da je napola ili loše izveden proces spaljivanja ritualni neuspjeh čija posljedica može biti odlazak pokojnikove duše na pogrešno mjesto (*Goldhahn & Oestigaard, 2008:217*).

Neke izgorjele kosti pronađene u brončanodobnom i željeznodobnom kontekstu jasno ukazuju na kremiranje u zatvorenim pećnicama zbog visokih temperatura na kojima su gorile. Takve temperature nije moguće postići na otvorenom ognjištu. Rijetko su arheolozi peći smatrali multifunkcionalnima, uglavnom se na njih gledalo ili kao kovačke peći ili kao peći za kremiranje (*Goldhahn & Oestigaard, 2008:219*). Dva skandinavska lokaliteta koji nam govore da su se kremiranja obavljala često na istim mjestima gdje se vršila proizvodnja keramike i metala su Stum i Hjälms. U Stumu je pronađen grob u 10 metara širokom tamnom sloju. Unutar tog sloja su pronađeni fragmenti keramike, alati, kremen i kalupi za lijevanje metalnih predmeta. U 0,6 x 0,85 metara širokom grobu je pronađena urna s ostacima kostiju odrasle osobe. Tamni sloj koji okružuje grob nam daje do znanja da je riječ o mjestu kremacije, dok pronađeni predmeti mogu ukazivati na njihovu proizvodnju na istom mjestu.

Na lokalitetu i groblju Hjälmsu većina nalaza pronađeni ispod dvije grobne konstrukcije. Riječ je o 1800 fragmenata keramike, 54 fragmenta kalupa za lijevanje metala, brončanim predmetima i spaljenim kostima. Ono što najviše ukazuje na neku vrstu obrade metala na ovom mjestu je šljaka ispod grobova (*Goldhahn & Oestigaard, 2008:220*). Jedan od razloga zašto se kremacija često obavlja istovremeno s lijevanjem metala je praktičan koliko i religiozan. Talište bakra je 1083 Celzijevih stupnjeva, no s njim se najbolje radi na 1300 Celzijevih stupnjeva. Tako visoke temperature su se teško mogle dobiti i u zatvorenim pećima bez dobrog goriva. Jedna opcija može biti upotreba ljudske masti nakon kremacije koja se pokazala kao jako dobro gorivo. Na taj način se miješaju religija i tehnologija, božansko i svjetovno bez obzira jesu li osobe bile kremirane nakon smrti ili ubijene kao žrtve (*Goldhahn & Oestigaard, 2008:226*).

Metalurgija brončanog doba u Rumunjskoj

Najistaknutije područje eksploatacije metala i njegove obrade za teritorij današnje Rumunjske je svakako Transilvanija. Konkretno područje Apuseni, Giurgiu i planina Maramureş te Baia de Armă. Ovo područje osiguravalo je metal za lokalne, europske pa čak i mikenske elite. Mali broj naselja u kojima su se odvijale metalurške aktivnosti ukazuje na postojanje putujućih metalurga i centralizaciju aktivnosti obrađivanja metala. Metalurzi izgleda sve češće rade u službi bogatih elita koje su najbolji pokazatelj odnosa između metala, bogatstva, tehnologije, religije, a najčešće i rata (*Rotea, 2004:7-8*). U Transilvaniji je u većoj upotrebi i zlato koje se pored rudnika i rijetkih površinskih, odnosno plitkih nalazišta eksploatiralo ispiranjem šljunka u dolinama bogatim zlatom. Alati i način dobivanja zlata ispiranjem gotovo se nisu mijenjali od brončanog doba sve do početka 20. stoljeća. Svaki radnik je na ovaj način mogao dnevno eksploatirati nekoliko grama zlata (*Rotea, 2004:9*).

Riznice s više transilvanijskih lokaliteta nam govore o rafiniranom ukusu društvenih elita. Riznica pronađena 1840. u Tufalău na području kulture Wietenberg, čije je datiranje još uvijek podložno raspravama, dobar je primjer. Artefakti koji su se nalazili unutra su: nekoliko komada zlatnih sjekira, ornamentalna dugmad sa spiralnim motivima, ukrasi za kosu, narukvice i razni nakit. Slične riznice koje su sadržavale i po nekoliko kilograma zlata i koje su uglavnom pronađene u ritualnom kontekstu nalaze se u Oarța de Sus, Hinovi i Sarasău. Tako velikih riznica je malo i one su najvjerojatnije bile grupno blago nekakve zajednice, dok su one u kojima je manje predmeta i kojih je bilo znatno više predstavljale privatno vlasništvo (*Rotea, 2004:10*). Dok su zlatni predmeti najčešći u bogatim riznicama, najveći dio brončanih

predmeta na teritoriju Rumunjske pronađen je u ostavama, dok je nešto manji dio pronađen u naseljima i grobljima. Takve ostave su se uglavnom objašnjavale kao zalihe skrivene u trenucima opasnosti, no u novije vrijeme sve češće se na njih gleda kao na kultne ostave. Neki od razloga zašto se sve češće tako definiraju jesu dugi periodi mirnog razvoja brončanodobnih zajednica, lokacije ostava (ušća rijeka, jezera, potoci ili blagi nagibi koji gledaju prema istoku), broj predmeta u ostavama, način na koji su raspoređeni te u kojem se stanju nalaze (iskrivljeni, izgorjeli itd.). Pored toga, još jedna stvar koju se možemo zapitati jest zašto bi stanovnici nekog naselja zakopali svoje oružje pod naletom neprijateljske sile (*Rotea, 2004:9*).

Što se tiče radionica za obrađivanje metala, uvid u tu sferu cjelokupnog procesa metalurgije najbolje nam daje lokalitet Palatca u okrugu Cluj. Radionica se nalazila u blizini mjesta za stanovanje te su u njezinoj neposrednoj blizini pronađeni fragmentirani kalupi, ingoti, šljaka, brončani nakovanj, tragovi ognjišta i više vrsta različitog kamena. Radionica je bila podijeljena na mjesta gdje su se obavljale različite aktivnosti vezane uz obradu metala. To nam govori o specijalizaciji aktivnosti na ovom lokalitetu, što znači da je svaki radnik mogao biti stručnjak u svom poslu. Također, još jedna stvar koju vidimo na ovom lokalitetu po prvi puta na području brončanodobne Rumunjske su ingoti egejskog tipa. Nadalje, u blizini radionice je istražen poveći ritualni prostor. U temeljima su pronađeni predmeti od bronce, pepeo, ugljen, ali i recipijenti s prinosima ispod ili na kamenim pločama. Pretvaranje minerala u metale uz pomoć vatre najčešće je bilo popraćeno ritualima i magičnim formulama za uspješnije "rađanje" metala (*Rotea, 2004:8*).

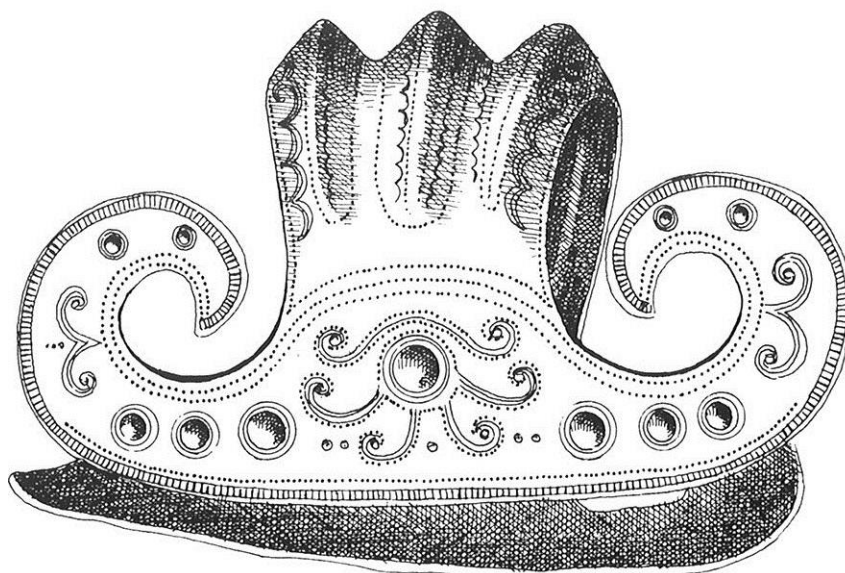
Brončano doba na teritoriju Hrvatske

Panonsku nizinu nisu zaobišle društvene, ekonomske, te naposljetku i religiozne promjene koje se događaju na prijelazu iz bakrenog u brončano doba. Zemljoradnički svijet koji je prisutan još od kasnog neolitika lagano nestaje dok pridošlice s istoka i jugoistoka naseljavaju karpatsko Podunavlje i mijenjaju društvo. Krajem drugog tisućljeća na ovom geografskom području dolazi do velikih napredaka u svim aspektima što dovodi do nemira, promjena i etničkih pomicanja. Mjesta na kojima su prije živjeli nosioci vučedolske kulture sada naseljavaju nove kulturne grupe koje, iako preuzimaju dosta od Vučedolaca, imaju i svoje jedinstvene karakteristike (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:168*).

Na području Hrvatske razvijanje ranoga brončanoga doba pratimo kroz vinkovačku kulturnu grupu. Metal ponovno utječe na život tadašnjeg čovjeka na više razina koje na prvi

pogled možda nisu toliko očite. Kako je bronca legura bakra i kositra, potražnja za kositrom stvara nove komunikacije s područjem češkog i slovačkog rudogorja. Metalurgija bronce uzrokuje stvaranje novog moćnog staleža povezanog s kultom ratnika. Naime, dobro naoružana aristokracija je potrebna za osiguravanje bogatstava, čime si osigurava vlast. Kao i drugdje u Europi najviše o snazi i ugledu te vladajuće „kaste“ možemo saznati iz bogatih grobova i ostava koje služe kao pokazatelj moći osobe u ovom i zagrobnom životu (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:170*). Samim time što imaju veliku ulogu u društvu te elite imaju jak utjecaj na organiziranje kulturnog života zajednice. Oko sjedišta vlasti se pojavljuju metalurške i umjetničke radionice i tako nastaju primjerci kvalitetnog oružja, nakita, dijelova nošnje i kulturnih predmeta koji postaju dostupni vladajućim slojevima.

U Hrvatskoj je pronađeno više ranobrončanodobnih zlatnih nalaza u kontekstu grobova i ostava, koji se pripisuju bogatim elitama i koji svjedoče o kruženju metalnih predmeta među našim kulturnim grupama. Ističu se zlatni nakit iz Orolika kod Vinkovaca, nakit iz okolice Zagreba, te narukvica iz Bilja u Baranji. Nakit iz Orolika je po svemu sudeći pripadao ženskoj osobi vinkovačke kulturne grupe. Riječ je o nakitnoj garnituri koja se nosila na prsima i na glavi. Sastoji se od velike prsne ploče izrezane iz debelog zlatnog lima, ukrašene tehnikom iskucavanja i punciranja. Na rubu se nalazi perlasti iskucani niz, što upućuje na to da je pektoral imao solarno simbolično značenje s kulturnim motivom od pet raspoređenih krugova (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:171*).

Slika 5. Zlatna narukvica iz Bilja u Baranji, S. Dimitrijević, N. Majnarić-Pandžić, T. Težak-Gregl, *Prapovijest*, Zagreb, 1998. str. 171

Još jedan unikatni komad nakita s područja Hrvatske isto kao i nakit iz Orolika, jest zlatna narukvica iz Bilja. Ima karakterističan oblik, kojim se razlikuje od ostalog brončanodobnog nakita ruku. Masivno je lijevana, polumjesečastih krajeva, te ukrašena fino urezanom kompozicijom u obliku raspoređenih spiralnih kuka. Detaljnijom analizom je utvrđeno da po sastavu zlata i po obliku i ukrasu narukvica ima veze s proizvodnjom zlatnog nakita na području Mađarske i sjeverozapadne Rumunjske. Veze između teritorija današnje Hrvatske i tog područja bile su jake u vremenu ranoga i početka srednjega brončanog doba. Biljska narukvica i luksuzni nakit iz Orolika nisu služili samo kao ukras bogate elite, već su imale snažnu simboličnu vrijednost, samim time i vrlo često apotropejsko i magijsko značenje (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:172*). Srednjobrončanodobna kulturna grupa s područja Hrvatske koja također ima veze sa sirovinskim i metalurškim središtima u Karpatima je vatinska kulturna grupa. Takva središta, pogotovo na području Karpata su u brončanom dobu centri tehnološkog, ekonomskog pa samim tim i kulturnog razvoja. U njima se okupljaju majstori umjetničkih obrta i metalurzi koji stvaraju umjetničke stilove i predmete koji se direktno vežu uz simbolizam i religiju te koji se rasprostiru na širokom području tadašnjeg svijeta (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:179-180*).

Još jedna vrsta predmeta iz kojih izvlačimo neke zaključke o vezi između metala i religije su idoli, odnosno antropomorfne figurice. Iako je uglavnom riječ o keramičkim likovima, prikazi i način ukrašavanja na njima mnogo govore o metalu i njegovoj ulozi. Na našem području iz vremena brončanoga doba, zasigurno jedan od najzanimljivijih takvih nalaza je idol iz Dalja. Svojom veličinom i načinom izrade, on je uz idol iz Kličevca predstavnik srednjobrončanodobne plastike srednjega i donjega Podunavlja. Visine je 23 centimetra i prikazuje ženu odjevenu u haljinu, izvezenu i okićenu vjerojatno brončanim nakitom. Na tijelu se vidi pregača sa simbolima ženstvenosti, ogrlica te ukrasi za kosu i glavu koji se jako dobro vide na leđima statuete. Na bočnoj strani suknje koju nosi, urezani su koncentrični krugovi koji se mogu protumačiti kao tutuli (brončani limeni našivci) (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:184*). Pitanje koje si postavljamo jest: kakve veze imaju prikazi metalnog nakita na keramičkim idolima s religijom i metalom? Ovakvi nalazi su uglavnom pronađeni kao grobni prilozi ili u pojedinim naseljima, te je njihov karakter ktonički (podzemni i zagrobni). Što znači da je bilo važno antropomorfne prikaze označiti elementima koji ih bitno obilježuju u ovom i idućem životu. Najčešće bogatom odjećom ili metalnim nakitom i predmetima (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:185*). Iako je kasno brončano doba na našem području obilježeno raznim

previranjima i etničkim pomicanjima, stvorena je jedinstvena sfera ideja i kultne simbolike. Ono što je zajedničko na širokom području u tom vremenu je Sunčev kult i metalni predmeti koji se vežu uz njega. Najvažniji izvori znanja o takvim predmetima te simbolici, kultu i umjetnosti, su ostave, koje su karakteristična pojava dosta česta za brončano doba, pogotovo kasno brončano doba, kada se njihov broj znatno povećao. Grobovi toga vremena su na području današnje Hrvatske dosta rjeđi i siromašniji priložima za razliku od ostava koje su jako česte, osobito u međuriječju Drave, Dunava i Save (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:195*).

Primjeri votivnih (ritualnih) ostava u Hrvatskoj su međimurska ostava Peklenica sa raskošnim iglama velikih dimenzija i ostava iz Gajine pećine kod Drežnika s golemom lučnom fibulom s antropomorfnim prikazom. Riječ je o fibuli tipa Golinjevo na čijoj se nožici nalazi lik u hodu ili nekoj vrsti plesnog koraka. Ovaj prikaz, veličina fibule i dobro stanje u kojem se nalazi upućuje na to da je bila votivni dar. Samim tim što se ova ostava nalazila u pećinskom prostoru nameće se zaključak da je riječ o ritualnoj ostavi za koje su špilje bile jedna od omiljenih sredina za žrtvovanje. Slična situacija je i s ostavama luksuznih predmeta i oružja nađenim u vodama, poput mačeva iz Donje Doline i iz Plitvica. Također je zanimljiva i ostava iz Doline na Savi, koja je interpretirana kao votivna ostava ljevača bronce u kojoj su se nalazili predmeti skupljeni za njegova života koji će mu poslužiti i na drugom svijetu (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:195,203*).

Veza između metalurga kao posrednika između dva svijeta je već objašnjena i razumljivo je zašto mu treba sva njegova oprema u zagrobnom životu. Votivne ostave kasnoga brončanoga doba predstavljaju otuđivanje metala od pojedinca i zajednice te njegov prijenos na neko božanstvo, odnosno na drugi svijet. Ti darovi najčešće nisu predani kako bi se dobila nekakva slična „protuusluga“, već služe da određenoj osobi osiguraju prestižnu poziciju u društvu. Jasna je veza između vrijednih metalnih predmeta, ostava i grobova u kojima se nalaze i želje za položajem, statusom i prestižem u društvu (*Gori, 2014:284*).

Kada govorimo o votivnim ostavama zanimljiva je pojava ritualnog uništavanja metalnih predmeta. S obzirom da nije jednostavno raditi s broncom i da se ne slama tako lako to su morali raditi ljudi koji su imali bar nekakvo znanje o metalurgiji. Riječ je o namjernom preoblikovanju predmeta „ekstatičnim nasiljem“ i mijenjanju njegove funkcije i značenja na taj način. Ostava iz Koprivnice koja pripada dunavsko-karpatском metalurškom krugu ima slične karakteristike. U njoj je pronađeno 47 komada brončanih predmeta, od kojih se ritualno

nasilje najbolje vidi na jednom prstenu koji je namjerno izobličen da drži skupa mali komadić sjekire i komad žice (*Gori, 2014:284*). Također B. Teržan nudi objašnjenje za veliki broj mješovitih ostava u ranoj fazi kulture polja sa žarama za koje tvrdi da su žrtveni darovi. Ovakve ostave su česte prije pojavljivanja velikih groblja kulture polja sa žarama u južnoj Panoniji. Moguće da su služile kao neka vrsta zamjene za pogrebne rituale i da se povezuju s vjerom u zagrobni život. Treba napomenuti da su neki tipovi nalaza iz tih ostava pronađeni u grobovima Barice-Gređani grupe te na širem području Panonske nizine (*Ložnjak-Dizdar, 2011:248*).

Već spomenuti Sunčev kult koji je raširen po Europi možemo pratiti i kod nas zahvaljujući metalnim artefaktima poput brončanog pojasa iz jedne ostave iz Slavenskog Broda. Ukrašen je geometrijskim motivima izvedenim urezivanjem i ubadanjem s lica pojasa. Iz ispunjenih traka koje raščlanjuju cijelu površinu, izdižu se simboli Sunca, tj. krugovi u vertikalnom nizu, dok vijenac kukica oko Sunčeve ploče predstavlja zrake i ističe Sunčev simbol i solarni motiv. Slični pojasevi su nošeni na teritoriju današnje Mađarske, Slovačke, Vojvodine i dijela Rumunjske u kasnom brončanom dobu, točnije u 13. i 12. st. pr. Kr. i bili su dijelovi nošnje istaknutih pojedinaca (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:198*). Još jedan nezaobilazan motiv, povezan uz stari solarni mit, a prisutan u brončanom dobu na posuđu i obrambenom oružju je motiv barske ptice. Ptice se vežu uz shematizirani prikaz sunčeve lađe i imaju jako simbolično značenje. No pored prikaza vezanih uz Sunčev kult i barske ptice, religioznost kroz metal je izražena brojnim amuletima i privjescima. Većinom su pronađeni u ostavama pa je teže odrediti njihovu ulogu u kultu. Ima ih svakakvih oblika i veličina. Na našem području je posebno zanimljiv lijevani privjesak u obliku poprilično stiliziranog bika. Pronađen je u ostavi Poljanci također kod Slavenskog Broda iz 12. ili 11. st. pr. Kr. Moguće da je motiv bika preuzet iz Egeje gdje je dugo vremena poznat kao religiozni simbol. Pored životinjskih motiva nalazimo i antropomorfne koji su rjeđi te cijeli niz različitih oblika poput kotača, klesidre (pješčanog sata), lista ili violončela. Svi oni imaju magično i apotropejsko značenje (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:201*).

Jedan od načina na koji određeni kulturni predmeti mogu „posvetiti“ druge predmete je direktnom aplikacijom na njih, kao što je slučaj sa pozamanterijskom fibulom iz Sviloša koja je izrađena od visokokvalitetne bronce i koja na sebi nosi niz listolikih amuleta, što je čini pektoralnim nakitom s apotropejskim značenjem. Slično kao i fibula iz Sviloša, pločice iz ostave Bingula-Divoš su imale funkciju pektoralnog nakita. Na njima se nalaze najčešći

simbolični i kultni prikazi, a to su lunarni i solarni motivi te na jednom primjerku plastično oblikovana ptica (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:202*). I oružje je bilo dio raznovrsnih rituala i služilo je u kultne svrhe isto kao i nakit i dijelovi opreme. Naprimjer, Mušja jama u Škocjanu je jedna od većih votivnih ostava puna luksuznog oružja u našoj blizini. Iako se ne nalazi u granicama današnje Hrvatske, može se jako dobro povezati s područjem Istre te s općenitom slikom ritualnog prinošenja metalnog oružja i oklopa. Mačevi, koplja, kacige i ostalo ofenzivno i defenzivno oružje je žrtvovano podzemnim božanstvima ubacivanjem u grotlo jame (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:219*). Riječ je o još jednom načinu na koji se metal „prebacivao“ u druge svjetove i napuštao sferu svakidašnjeg.

Brončano doba na teritoriju Rumunjske

Teritorij Rumunjske također ima bogate materijalne nalaze koji upućuju na važnost metala u kulturnom životu brončanog doba. Slično kao i narukvica iz Bilja u Baranji, narukvice iz Târgu Mureşa dobar su primjer za to. Narukvice na rubu imaju bikove glave, čija je simbolika već objašnjena kao moćan simbol koji dolazi iz Egeje i povezuje se s kultom ratnika. Jedna od narukvica također je ukrašena specifičnim meanderskim nizom, glavnom karakteristikom narukvica tipa Firiteaz, Boarta i Târgu Mureş, kulture Wietenberg, povezanih s lunarnim kultom, pogotovo ako završavaju polumjesečasto (*Tiberiu Tecar; Monica Tecar, 2010:79*). Mjesec je sam po sebi dosta čest na metalnim nalazima, s obzirom da je jedna vrsta kalendara koji je prethodio solarnom. Također Mjesec je u Rumunjskom folkloru povezan s kultom plodnosti i na njega se gleda kao na muški simbol koji pomaže Suncu te je ktoničko božanstvo. Svi predmeti i amuleti koji su simboli Mjeseca preuzimaju sugestivne oblike srpa, polumjeseca i punog Mjeseca (*Tiberiu Tecar; Monica Tecar, 2010:81*). Već spomenuti amuleti su baš kao na teritoriju Hrvatske i u Rumunjskoj imali najčešće zaštitnu funkciju i pripisivane su im razne duhovne moći. Pored toga što su se u grobovima često nalazili kao dijelovi nošnje, često su završili tamo zbog svojih zaštitnih svojstava koja su pružali u ovom, ali ih trebaju pružati i u idućem životu. L. Pauli ima zanimljivu teoriju da možda u nekim slučajevima ti amuleti nisu trebali zaštititi pokojnika u zagrobnom životu, već su trebali štititi žive od mrtvih koje su trebali zadržati u grobu (*Notroff, 2010:148*).

Zanimljiv slučaj je onaj iz groba 66 u Mezocsatu, gdje je ukras za glavu pokopane mlade žene uklonjen kada se grob opet nakon nekog vremena otvarao dok su amuleti ostavljeni netaknuti. Slična situacija je bila i sa sekundarno otvorenim grobom broj 47 i

dječjim ukopom u grobu 51, što još više potvrđuje njihovu posebnu namjenu. J. Blischke je definirao neke od tih privjesaka kao antropomorfne prikaze uspoređujući ih s amuletom od brončanog lima iz Kisapostaga. Ne samo da ih je opisao kao antropomorfne, već ih je i usporedio s glinenim idolima iz Cîrne u južnoj Rumunjskoj i s položajem ruku (s obzirom na njihov izgled) u inhumacijskim ukopima u srednjem brončanom dobu Karpatske kotline gdje je to učestala kulturna pozicija ukopanog (*Notroff, 2010:149*). Veza s glinenim idolima mora se posebno naglasiti. Takvi idoli su pronađeni na groblju Cîrna gotovo isključivo u dječjim grobovima. Interpretirani su kao pokazatelji na osobe višeg statusa ili čak kao zaštitnička božanstva. U tom slučaju amulete koji su pronađeni u grobovima i koji su vizualno slični spomenutim idolima možemo objasniti kao njihovu metalnu varijantu. Neki od tih glinenih idola čak i nose amulete slične ovima što još više pojačava njihovu duhovnu vrijednost. Možemo samo pretpostavljati zašto su ti privjesci ostali u grobovima dok su neki drugi slični predmeti sekundarno uklonjeni, ali nameće se zaključak da su nekako trebali označiti osobu koja je zakopana kao posebnu, s obzirom da im pripisujemo apotropejsku funkciju (*Notroff, 2010:150*).

Slika 6. Brončani amuleti kasnog brončanog doba s nekoliko rumunjskih lokaliteta, V. Diaconu, Late Bronze Age metallic pendants, u: *Sempre Fidelis. In Honorem Magistri Mircea Ignat*, Suceava, 2013. str. 213

Još prikaza sakralnih privjesaka možemo pronaći na antropomorfnim keramičkim figuricama koje pripadaju Ottomány kompleksu i koje su se intenzivno proizvodile na području cijele Karpatske kotline. Analizirajući figurice, Václav Furmánek tvrdi da su polumjesečasti privjesci nošeni kao dijelovi pojasne garniture, dok Alix Hänsel u urezanim simbolima vidi privjeske slične onima iz kulture Pilliny. Gisela Schumacher-Matthäus vjeruje da su se ovakvi simboli nosili kao dijelovi ukrasa za glavu. No, svi ih interpretiraju kao dijelove uglavnom ženske nošnje, a sam oblik polumjeseca govori o njihovoj posebnoj svrsi (*Király; Koós; Tarbay, 2014:321*). Metalni ekvivalenti ukrasa s figurica se mogu identificirati kao amuleti pronađeni u ostavama brončanog doba. Spomenuti elementi često se nalaze na nošnjama s teritorija kulture Pilliny, odnosno današnje Mađarske i Slovačke. Doduše, postoje i neki primjeri iz Transilvanije (Arpășel) i Hrvatske (Bingula Divoš). Što se tiče funkcije, većina istraživača smatra da je riječ o kulturnim motivima s obzirom da se radi o prikazima Mjeseca, Sunca ili nekakvog kotača (*Király; Koós; Tarbay, 2014:322*). Početkom 20. stoljeća u mjestu Rus okrug Sălaj u blizini rijeke Someșul Mare iskopan je zanimljiv artefakt koji se dugo vremena smatrao krivotvorinom zbog svoje jedinstvenosti i čudnih karakteristika. Naime, riječ je o predmetu koji je kombinacija sjekire i nakovnja. Nije riječ o artefaktu koji je „mehanička“ kombinacija ta dva predmeta, već je lijevan u jednom komadu. Teško da je riječ o uporabnom predmetu, već ga možemo interpretirati kao udružene karakteristike muške (sjekira) i ženske (nakovanj) simbolike koja je potrebna za dobivanje metala, točnije predmeta od metala (*Wittenberger; Rotea, 2011:263*). Shvaćajući koncepte metalurgije u prapovijesti koji su ranije objašnjeni, jasno je koliku ulogu igra muško-ženski dualizam u korištenju metala i stvaranju nečega iz njega. Kao što je slučaj u poljoprivredi, prisutnost spolne simbolike bila je jako bliska metalurgiji i prirodi općenito u tadašnjim vremenima za razliku od danas (*Wittenberger; Rotea, 2011:263*).

Još uvijek su prisutne sjekire s rupom za nasad koje su bile česte i u eneolitiku. Kada gledamo njihov kontekst na određenim geografskim područjima gdje se nalaze, možemo uočiti različite situacije u kojima ih nalazimo. Dok su na Kavkazu i južnoj Rusiji uglavnom pronađene u pogrebnom kontekstu bogatih muških grobova, u Karpatskoj kotlini su uglavnom pronađene kao zasebni nalazi ili u ostavama. Različiti uvjeti u kojima su pronađene govore o drugačijem shvaćanju i funkciji na određenom području. U grobovima se najčešće nalaze uz egzotične predmete kao što su narukvice, bodeži ili zlatni ukrasi za glavu s kojima zajedno ističu visok položaj osobe u društvu. Ponekad se nalaze u votivnim ostavama na području Karpatske kotline pa im pripisujemo drugačije, ritualno značenje. Sjekire slične onima s

istočnoeuropskih stepa pronađene su u Hrvatskoj na području Dalmacije, jedna u blizini Sinja i druga kojoj nažalost nije poznato točno mjesto pronalaska. Obje su sjekire Baniabic tipa. U Rumunjskoj su pronađene tri. Jedna u Moldaviji, a druge dvije na lokalitetima Izvoarele i Mahmudia (*Szeverenyi, 2013:663-667*).

ŽELJEZNO DOBA

Novi svijet koji se stvara s dolaskom željeznog doba

Željezno doba sa sobom donosi neke promjene koje će postaviti temelje novog razdoblja u svjetskoj povijesti kao što je to bio slučaj s prelaskom iz bakrenoga u brončano doba. Ekonomska previranja i kretanja naroda, mahom s obala Crnoga mora, prouzrokovala su propadanje velikih carstava kao što su mikensko, hetitsko pa skoro i egipatsko. U Alpama se po prvi puta pored metala eksploatira i sol kao važan resurs za trgovinu. Zbog vjerojatno najvećeg broja oružanih sukoba koje je svijet vidio do tada, kult ratnika postaje izuzetno važan za većinu naroda koji u to doba nastanjuju Europu. Doduše, nisu svi kontakti nužno bili u vidu sukoba. Znamo da je postojala jaka veza između srednjoeuropskih i mediteranskih naroda koja je jako dobro vidljiva u stilovima ukrašavanja predmeta svakodnevne, ali i ritualne upotrebe. Najčešće su to geometrijski oblici, sunčani simboli i močvarne ptice (*J.V.S. Megaw, 1970:13*).

Naravno, kao što i samo ime kaže, jedna od najvažnijih novosti je sve veća upotreba željeza u srednjoj i zapadnoj Europi, do koje dolazi nakon dorske invazije, odnosno jonske migracije u 8. stoljeću pr. Kr. u Grčkoj. To sa sobom opet povlači promjene u društvu kao što su drugačije metode poljoprivrede, nove diferencijacije slojeva, religiozne prakse i umjetničke stilove. Kao što je u brončanom dobu bio slučaj s pojavom novih regionalnih stilova, u željeznom se dobu događa nešto slično, samo ovaj put u još većim razmjerima. Vrlo je važna i upotreba konja kao životinje za jahanje za razliku od ranije kada se koristio samo za vuču (*J.V.S. Megaw, 1970:13*). Ova će novina također poprimiti neke religiozne karakteristike i u materijalnom i u praktičnom smislu, no o tome ću nešto reći kasnije. Kako je metal već dugo vremena poznat kada počinje željezno doba, njegova religiozna vrijednost kao elementa je umanjena i sada više prelazi na konkretne predmete koji se izrađuju od metala. Stoga će u ovom poglavlju više biti naglasak na artefaktima od metala, motivima koji se nalaze na njima te aplikaciji metala na gotove predmete nego o metalu samom po sebi. Više ga vežemo uz lokalne elite i status u društvu nego uz religiju, ali kako te elite utječu u nekoj mjeri na religiozni život u željeznom dobu, metal je i dalje posredan pokretač sakralnog. Što se tiče postavljanja kronoloških granica, opet se javlja problem različitih geografskih područja gdje se u različito vrijeme pojavljuju karakteristike željeznoga doba. Tako se na području Levanta,

Anatolije i Mezopotamije željezo koristi već od srednjega brončanoga doba, na Bliskome istoku, od 13. stoljeća pr. Kr, a u srednjoj i jugoistočnoj Europi od 9. U nekim dijelovima Europe željezno doba traje još nekoliko stoljeća nakon njegova završetka u drugim dijelovima.

Pored promjene u materijalnoj kulturi i društvenoj organizaciji, promjene odnosa snage i prodori naroda s istoka na stare europske utvrde postavili su temelje novih religioznih običaja i shvaćanja. S razvojem kulta ratnika metal igra veliku ulogu u religioznom aspektu željeznoga doba. Najčešće u obliku oružja u bogatim kneževskim grobovima gdje poprima značajke uzvišenog i svetog, slično kao i sjekire u neolitiku i eneolitiku. Još u brončanom dobu je pojam ratnika bio jedan od glavnih faktora stvaranja identiteta brončanodobnih elita. Od tada pa nadalje stvara se slika ratnika koji zadržavaju status i moć kroz posjedovanje i uporabu oružja.

Dok u kulturi polja sa žarama većina nalaza vezanih uz ratnike dolazi iz ostava, u halštatskoj kulturi pripadnik elite ne samo da mora biti ratnik, nego mora tako i izgledati u ovom i u idućem životu. Zbog toga se sve više javljaju bogati ratnički grobovi. Stoga zaključujemo da je oružje sredstvo komunikacije s onostranim i u ostavama i u grobovima (*Potrebica, 2013:96*). Oružje možemo podijeliti u 3 skupine: ofenzivno i defenzivno oružje te konjsku opremu. Od ofenzivnog oružja u zapadnom halštatskom krugu najvažniji je mač. Često ga nalazimo u grobovima u kojima nema drugih metalnih nalaza i gdje preuzima simboličnu važnost. Na njima se često nalaze amblemi bika, tekuće vode ili su ukrašeni ljudskim glavama u nekom obliku. Svaki od ovih simbola nalazi se na maču s razlogom. Bik i tekuća voda odražavaju snagu i moć ratnika. Simbolika bika koja se još povezuje i s plodnošću česta je u keltskom svijetu i osim na mačevima često ju možemo vidjeti i na keramici. Spomenute ljudske glave još su nešto što kod Kelta poprima religioznu dimenziju. Kelti su bili lovci na glave i imali su razvijen kult skupljanja ljudskih glava zbog raširenog vjerovanja da ljudska duša počiva u glavi te su joj se pripisivale razne moći. Na mačevima ih najčešće možemo vidjeti na dršku (*J.V.S. Megaw, 1970:20*).

U istočnom krugu dominantno ofenzivno oružje umjesto mača u materijalnom, ali i simboličnom smislu je sjekira. Ipak u pojedinim se cjelinama još uvijek nalaze mačevi, od kojih se neki tipovi mogu povezati i s kulturom polja sa žarama. Takve mačeve nazivamo tradicijski mačevi. Najčešće su od bronce, iako su pronađeni na područjima gdje već dominira željezno naoružanje, najčešće koplja i sjekire. Možemo pretpostaviti da su ti mačevi zbog

svoje kronološke udaljenosti i samim tim rijetkosti statusni simboli moći i vlasti u grobnim cjelinama, bez obzira je li riječ o lokalnom ili uvezenom predmetu. Nalaze se u grobovima visokog statusa i povezujemo ih s linearnim prijenosom vlasti s jedne generacije na drugu (*Potrebica, 2013:99-101*).

Slika 7. Jabučica željeznog srednjolatenskog mača sa stiliziranom muškom glavom, Kupinovo, S. Dimitrijević, N. Majnarić-Pandžić, T. Težak-Gregl, *Prapovijest*, Zagreb, 1998. str. 331

Gozbe također igraju važnu ulogu u željeznom dobu i često su dio pogrebnih rituala. O njima najviše saznajemo iz situlske umjetnosti. S obzirom da u vremenu o kojem govorim, zajednice na području koje obrađujem nisu imale razvijen sustav pisma, veliku važnost ima vizualna naracija, posebno na situlama. Prizori pored narativnog najčešće imaju i simbolični sadržaj. Najčešći od njih pored spomenutog prikaza gozbe su prikazi lova, ratničke povorke, kola i životinje. To su sve karakteristike elite i same situle nam najviše govore o ritualiziranoj društvenoj praksi (*Potrebica, 2013:162-163*). Situle su najvjerojatnije došle na područje središnje Europe iz Grčke preko Mediterana. Jedno od mogućih objašnjenja je također da su asirski izbjeglice došli do etruščanske Italije i tamo predstavili predmete poput ritualnih kotlova sa životinjskim ukrasima koji su utjecali na Europljane u velikoj mjeri. Situle se nalaze u bogatim grobovima i na njih gledamo kao na bogato ukrašeni recipijent sa sakralnim elementima. Keltska umjetnost općenito se u suštini smatra religioznom (*J.V.S. Megaw, 1970:15*). No, vratimo se gozbama. Hrvoje Potrebica govori da su gozbe pored društvene imale i religioznu ulogu. One u ritualnoj ulozi odražavaju božanske gozbe i dočaravaju način

na koji su pripadnici željeznodobnih elita postajali bliži božanstvima. Herojsko shvaćanje ratnika u željeznom dobu poistovjećuje ga s bogovima, a to je najviše vidljivo kroz ceremonijalnu gozbu (*Potrebica, 2013:127*). Gozbe su nezamislive bez posuđa koje se pritom koristilo. Visoki status organizatora gozbe naglašavao se luksuznim priborima za jelo i piće, a mogao je biti izrađen od keramike, bronce, ali i od dragocjenih metala. Imamo više primjera gdje je ratnik koji se smatrao mitološkim herojem pokopan uz brojne komplete keramičkog ili metalnog posuđa. Takvi pribori su se često uvozili s dalekih područja i bila su djela stranih umjetnika. Usko su povezani s bogatim kneževskim grobovima i s kultom ratnika (*J.V.S. Megaw, 1970:16*). Međutim, važno je razlikovati posuđe koje su stavili članovi zajednice kao dio pogrebnog rituala i posuđe koje je namijenjeno ratniku u zagrobnom životu. Još neki predmeti koji su važni u kontekstu gozbi i koji su statusni simbol jesu metalni ražnjevi. Način pripreme mesa mijenjao se kroz stoljeća tako da je kuhanje u početku bilo standardizirani način pripreme što se kasnije mijenja i meso se najčešće priprema na roštilju ili ražnju. A i samo meso je bila teže dostupna hrana koju su sebi mogli priuštiti viši slojevi i koja je bila rezervirana za junake i ratnike (*Potrebica, 2013:120*).

Slika 8. Kola iz Stettwega, M. Mele, D. Modl, The cult chariot from Stettweg, u: *The practical value of the wooden wheel: the collected volume of the symposium 26. and 27. 9.*

Maribor, 2014. str. 14

Kola su također statusni simbol i često mogu imati religiozni aspekt. Kola, koja su često okružena metalnim urnama i dugi željezni mač su simboli plemenitog ratnika. Međutim, njih ne povezujemo uvijek samo s muškarcem ratnikom. Tako su nam naprimjer poznata kola iz tumula 2, na nekropoli Čemernica koji ima odlike ženskog ukopa. Poznati su nam brojni modeli metalnih kola u minijaturi koja se povezuju s božanskim statusom moći i bogatstva. Jedan takav model su kola iz Strettwega kod Graza iz 6. st. pr. Kr. Izrađena od bronce, prikazuju božicu koja iznad glave drži zdjelu, odnosno kotao što možemo protumačiti kao simbol zajedništva ili već ranije spomenutih gozbi. Božica stoji na kolima na kojima se još pored nje nalaze različite ljudske i životinjske figure. Nema sumnje da je riječ o kulturnom predmetu (*J.V.S. Megaw, 1970:14*). No, postoji i način na koji se obični predmeti mogu uzdići u sferu nesvakidašnjeg uz upotrebu metala. To možemo vidjeti na keramičkim urnama iz Martijanca i iz Kaptola koje su ukrašene metalnim naljepcima u obliku lima i pločica u svrhu transformacije iz običnih posuda u grobne priloge (*Potrebica, 2013:178*). Dva lonca s nalazišta Kaptol-Gradci još su jedan primjer. Jedan je ukrašen brončanim pločicama, a drugi kositrenim lamelama s motivom meandra. Bez tih metalnih dodataka posude su identične po ukrasima. Izgleda da su obje ukrašene u svrhu izuzetnog ukopa u kneževskom tumulu 6 (*Potrebica, 2013:178*).

Životinje i njihovi prikazi u željeznom dobu

Jedan od glavnih problema proučavanja religije kulture polja sa žarama i starijega željeznog doba je taj što su božanstva bezoblična i samim tim teško određiva te se uglavnom prikazuju na simboličan način kao što su sunčev disk, kola koja ga vuku ili u obliku raznih životinja kao što su npr. ptice vodarice. U željeznom dobu animalna je simbolika jako važna i različite životinje možemo povezati s različitim kultovima i vrijednostima. Često ih nalazimo na posudama, situlama, oružju ili kulturnim predmetima i najčešće pored umjetničke imaju i simboličnu, odnosno religioznu pozadinu. U sljedećih ću nekoliko redaka navesti neke od najvažnijih životinja i način na koji su one povezane s religijom te kako su ih njihovi štovatelji uobličili.

Ptice – (najčešće barske ptice) zbog njihove bliskosti sa Suncem i zbog smjene godišnjih doba vežemo uz kult Sunca. Često ih nalazimo na metalnim dijelovima nošnje i obrambenog oružja kao što su štitovi, oklopi i kacige, konjskoj opremi te brončanim i keramičkim posudama. S obzirom da konje vežemo uz bogatstvo, ptice na taj način povezuju religiju i vladajuće elite (*Potrebica, 2013:151*). Možda najljepši primjer obrambene opreme s

prikazom ptice dolazi iz vjerojatno najpoznatijeg keltskog groba na području današnje Rumunjske. Riječ je o kacigi iz Ciumeștia s pticom na vrhu. Datira se između 300. i 250. pr. Kr. (*Olmsted, 2001:11*).

Bik – još jedna životinja koja se veže uz solarni kult i vrlo je čest motiv na metalnim, a ponekad i keramičkim posudama u grobovima. Najčešće je riječ o muškim grobovima jer je bik simbol muškosti, snage i plodnosti. Zbog kulta ratnika muškarac je iznimno važan u ovom razdoblju i bik je životinja s kojom se muškarac najviše može poistovjetiti. Upravo zbog toga je bik i čest motiv na oružju, najčešće mačevima.

Vepar – također još jedna životinja koja je povezana s kultom ratnika, odnosno heroja i koja ima posebno značenje u željeznom dobu. Vepar je čest motiv u željeznodobnoj ikonografiji, od sitnih metalnih figurica do prikaza na kotlovima kao što je onaj iz Gundestrupa. Ova životinja je povezana s ratnikom na taj način da ga love samo najveći heroji zbog reputacije vrlo opasnog stvorenja. Pored figurica i kotlova često ga nalazimo i na situlskoj umjetnosti te na ratničkoj opremi, najčešće kacigama. Na kacigama njegove kljove stvaraju posebnu sliku ratnika dok se na grčko-ilirskim kacigama nalazi u obliku folije od plemenitih metala. Vepar je također bio važan dio gozbi i njegovo je meso bilo isključivo rezervirano za najveće ratnike te se često stavljalo u njihove grobove (*Potrebica, 2013:154-155*).

Jelen – također još jedan simbol plodnosti koji često nalazimo u željeznodobnoj ikonografiji. Možda najpoznatiji kulturni nalaz s prikazom jelena su kola iz Strettwega koja su već bila opisana ranije u ovom poglavlju. Ali najčešći prikazi jelena su na situlskoj umjetnosti gdje je on predmet lova. Doduše taj lov nije opisan kao lov na vepra gdje imamo iznimno opasnu životinju. Potrebica govori da taj lov ima neku višu, posvećenu sferu u kojoj su lovac i lovina povezani na višoj razini (*Potrebica, 2013:157-160*).

Konj – nije nužno religijski, no svakako je statusni simbol i važno ga je spomenuti. Konjska oprema se u grobovima veže uz ratnika i elitu ili je povezana uz kola kao dio opreme zaprege. Figuralni i ikonografski prikazi konja su gotovo uvijek vezani uz čovjeka, tako da nemaju samostalno značenje (*Potrebica, 2013:157-160*).

Metal kao statusni simbol

U uvodu ovog poglavlja spomenuo sam da metal u željeznom dobu više ima funkciju statusnog simbola i prestiža nego izravnog pokretača religioznog. Možemo ga povezati uz

društveni i individualni prestiž. Naravno, jasno nam je što znači društveni, a što individualni prestiž, ali važno je napraviti diferencijaciju ta dva pojma. Pogotovo kada se koncentriramo na grobove, iz razloga što se društvene grupe sastoje od individualnih ukopa (*Bagley; Schumann, 2013:125*). Najjednostavniji načini postizanja uzdignutog položaja u društvu su sudjelovanja u nekoj vrsti rituala ili nošenje prestižnog objekta direktno na tijelu odnosno odjeći. Važno je da je to predmet velike važnosti po mogućnosti od materijala koji nije tako lako dostupan, koji zahtijeva posebne metode izrade i više vremena za proizvodnju. Inovativnost u izradi također je jedna od važnijih stvari. Nakon nekog vremena možemo povezivati pojedine predmete, materijal ili tehnike s određenim grupama u društvu i tako oni postaju statusni simboli što, na kraju krajeva, nerijetko utječe i na religiozni aspekt života (*Bagley; Schumann, 2013:125*).

Jedan predmet koji se u kasnoj halštatskoj i ranoj latenskoj kulturi često interpretira kao klasični statusni simbol jest zlatna ogrlica. To je zapadna vrsta artefakta koja se ponekad imitirala i na istoku, poput primjera iz Uttendorfa u Austriji. Zlato ili ogrlicu same po sebi ne možemo smatrati da imaju statusnu ili kultnu funkciju jer ih prečesto nalazimo u halštatskim i latenskim grobovima. Bitno je da sagledamo kontekst nalaza u cijelosti. Glavni argument za interpretaciju zlatnih ogrlica kao statusnih simbola jest njihovo nalaženje u posebnim grobovima koji ne pripadaju „običnim“ ljudima (*Bagley; Schumann, 2013:129*).

U kontekstu analiziranja rane latenske društvene strukture, kneževski grobovi su u centru pozornosti. George Kossack smatra da se takvi grobovi prepoznaju po lokaciji u odnosu na druge grobove, veličini i arhitekturi te prisutnosti određenih predmeta kao što su konjska oprema, kola, visoko kvalitetna, uvezena roba i upotreba dragocjenih materijala. Slično njemu, Rudolf Echt tvrdi da su dvije najvažnije odlike takvih grobova prisutnost brončanih posuda, bez obzira bile one uvezene ili lokalne izrade te zlato u grobovima (*Bagley; Schumann, 2013:130*). Na predmetima iz kneževskih grobova kao što su fibule upotreba zlata, plemenitih metala ili drugih ukrasa, veličina i apliciranje ranolatske umjetnosti razlikuje ih od svakodnevnih predmeta i čine ih prestižnim artefaktima. Dekorativna figurativna umjetnost je rijetka u ranom latenu što znači da ih njezina upotreba na metalnim predmetima čini rijetkima i prestižnima. Najčešće je riječ o pticama i ljudskim glavama o kojima je još ranije bilo riječi koliko su važne u keltskom vjerovanju i simbolici. Također su česti i prikazi mitoloških stvorenja koji su novost u kneževskim grobovima dok su ptice već poznate od prije. Vjerojatno nisu svi u društvu bili sposobni interpretirati što su točno značili određeni ukrasi ili motivi na nekim metalnim predmetima upravo zbog toga što

je dekorativna i figurativna umjetnost u latenu rijetka kao što sam već napomenuo. Samim tim to čini neke od tih predmeta rijetkim, nepoznatim i distinktivnim (*Bagley; Schumann, 2013:132*). Aristokracija, odnosno ratnička konjanička elita je bila glavni nositelj takvih artefakata koji su vrlo često bili prinošeni ratničkim božanstvima za vrijeme rituala inicijacije ili kao zavjeti koji su trebali osiguravati uspjeh u borbi. Bez obzira o kojem je plemenu riječ, takva je kasno latenska aristokracija predstavljala političku i ekonomsku moć društva i bila je najveći pokretač ritualnih djela kroz koja je pokazivala svoj snagu, utjecaj i moć (*Dizdar; Potrebica, 2014:368*).

Željezno doba na teritoriju Hrvatske

Iako je prosperitet u naseljima mlađe kulture polja sa žarama osiromašen, i iako je broj ukopanih ostava znatno smanjen, postojala su neka središta koja su se počela razvijati upravo u tom razdoblju kao npr. Dalj, koji taj razvoj zahvaljuje povoljnom strateškom položaju na visokoj obali Dunava u sjeverno-istočnoj Slavoniji. U 8. i 7. stoljeću pojavljuju se nove dekorativne, kulturne, i religiozne orijentacije koje su posljedica novih veza Balkana s jugoistočnim alpskim područjem i s populacijama s istoka. Trgovačke prometnice i pravci koji su položeni u brončano doba, sada se izmjenjuju i prilagođuju novim sirovinama, preciznije kvalitetnim željeznim rudačama. U sirovinama bogatim područjima se razvija nova mreža putova i naselja što znači i porast stanovništva (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:222*). Također se i promijenio kult paljevinskog ukopa u žarama, kojeg opet zamjenjuje pomalo zaboravljeni skeletni ukop s mnoštvom metalnih predmeta koji se stavljaju s pokojnikom. Upravo iz Dalja potječe jedan jedinstven metalni nalaz iz tog vremena koji nam govori o odrazu povijesnih zbivanja i dekorativnim odnosno umjetničkim trendovima. Ne znamo radi li se o nalazu iz groba ili ostave s blagom. Riječ je o zoomorfno oblikovanoj pločici izlivenoj od bronce (koja je mogla služiti možda kao i fibula) te koja je obložena zlatnim limom. Pločica je u obliku grabežljivog četveronošca s otvorenim ustima i isplaženim jezikom. Iako je životinja stilizirana na specifičan fantastični način, neki dijelovi tijela imaju naturalističke karakteristike. Prikaz najviše podsjeća na vuka što uz koncentrične kružice za ukrase upućuje na istočno stepsko-kavkasko podrijetlo (*Dimitrijević; Težak-Gregl; Majnarić-Pandžić, 1998:225*). Moguće da je riječ o totemskom prikazu kao što je slučaj kod Ibera na zapadu. Iako je ovaj nalaz izoliran primjer na našem području, stilizirani životinjski prikazi su dosta česti u obliku brončane plastike. Dosta takvih likova je preuzeto s istoka, ali i Mediterana kao na primjer bik ili pijevac. Takve prikaze i figurice najčešće povezujemo s ritualnim, magijskim i simboličnim značenjem. Bile su popularne kod Japoda, Liburna, Histra

i mnogih drugih, te su često bile aplicirane na pektorale, fibule ili posuđe, ali i nošene samostalno u funkciji amuleta (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:226*).

Željezo u 7. stoljeću ulazi u sve širu upotrebu i postajalo je sve pristupačniji materijal čija je proizvodnja ubrzano rasla. No, u slučaju proizvodnje nakita i fibula, ono se koristilo za izradu konstruktivnih dijelova koji su se često prekrivali broncom radi atraktivnijeg izgleda. Zbog potrebe za kvalitetnim rudama, u 8. i 7. stoljeću se uspostavljaju veze s civiliziranim jugom, odnosno grčkim, italiskim i etrurskim svijetom što daje svoj udio u materijalni i duhovni život naroda na području današnje Hrvatske i Balkana općenito. Naravno, u ovim se novim društvenim uvjetima raslojavanje još više intenzivira nego prije (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:229*). Najistaknutije mjesto u društvu, pogotovo u drugoj polovici 7. stoljeća zauzima ratnička kasta s pripadnicima svoje obitelji, takozvani željeznodobni knezovi. Takvi istaknuti članovi društva se sahranjuju u grobne humke u kojima se točno definiralo područje samog groba osobe koje je bilo namijenjeno nekim ritualnim činima. Na području današnje Hrvatske, u grupi Martijanec – Kaptol su istraženi brojni tumuli različitih konstrukcija i veličina. Iz tumula 9, točnije iz groba br. 2 dolazi zanimljiv metalni nalaz koji se može povezati sa statusom pokojnika. Riječ je o vrsti skepra s brončanom drškom završenom s dvije nasuprotno postavljene bikove glave, čestim prikazom u istočnohalštatskoj kulturi. Pored skepra u grobu se nalazila i konjska garnitura izvedena na proboj. Bez sumnje je riječ o kneževskom ukopu (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:241*).

Japodi su još jedan narod koji je boravio u željeznom dobu na našem današnjem području i koji je svoj status i simboliku često izražavao kroz metalne predmete i nakit. Dok su u ostalim bližim krajevima više prisutni geometrijski ukrasi, Japodi su često imali figuralne prikaze u umjetničkom i idejnom izražavanju. Česte su brončane figurice žena s tipičnom japodskom nošnjom i nakitom. Ruke su svedene na minimum i stilizirane tako da podsjećaju na ptičje protome. Jedna figura se ističe svojom raskošnošću i ukrasima. Umjesto ruku ima stilizirane ptičje glave koje mora da su imale simbolično značenje. Na dnu haljine su također postavljeni likovi u obliku ptica. Takvi prikazi su poznati također iz gornje Italije i Jadrana te se povezuju s božicama života i smrti. Najčešće su bili uklopljeni u nošnju kao nakit s amuletnim značenjem (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:285-286*). Pored ptica kod Japoda je također bio čest prikaz konja u metalu i jantaru. Nosio se kao amulet ili je bio dio funkcionalnih predmeta poput fibula. Od uvoznih predmeta u japodskoj Lici treba spomenuti i stilizirane brončane privjeske u obliku krilatih sfingi podrijetlom iz italjsko-

etrurske sfere. Dok su se na italском području najčešće koristili za ukrašavanje kaciga, na japodskom se tlu lijevaju pojednostavljeno i u upotrebi privjeska (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:298*).

Kao i Japodi, Liburni su poznati po svojim pektoralima koji su se najčešće nosili na muškoj nošnji i koji su najčešće bili ukrašeni ptičjim protomama i geometrijskim motivima u obliku Sunčevih lađica sa simboličnim i magičnim značenjem. Riječ je o staroj simbolici kulture polja sa žarama koja se i dalje očuvala na području željeznodobne Panonije. Ptice nisu jedine životinje koje su se nalazile na liburnskim pektoralima. Također su česti prikazi konja koji se na sjevernom Balkanu i u Panoniji uglavnom dovode u vezu s utjecajima s istoka i asociraju se s ktoničnim, zagrobnim značenjem, ali i Sunčevim kultom. Stilizirani pektoralni privjesci su se također nosili na lokalnim fibulama tipa Certosa što znači da su preživjeli kao domaći tradicionalni oblik u vrijeme kada su dominirali ranolatenska moda i simbolika (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:309-311*).

Sredinom 5. stoljeća prije Krista stvorena je originalna kultura s jedinstvenim dekorativnim stilovima i karakteristikama. Riječ je o novoj tvorevini keltske Europe na našem teritoriju, a to je latenska kultura. Do 3. stoljeća domaća kultura biva potisnuta i zamijenjena latenskom civilizacijom. Nove komunikacije i obrti organiziraju prostor nanovo i opet dolazi do razvijanja manjih i većih naselja. Razvoj latenske kulture najbolje možemo pratiti iz arheološke ostavštine grobnih nalaza (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:329*). Na našem teritoriju dobar i rijedak primjer latenskog stila i simbolike je antropomorfni plastični prikaz ljudske glave na jabučici mača iz Kupinova. Lice ima naglašene oči, obraze i usta te se uklapa u istočni keltski stil koji je nastao i razvijen je u panonskom Podunavlju (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:332*). Također su u Prozoru pronađena četiri pojasna okova u obliku trapeznih pločica izrađenih od željeza te obloženih tankim brončanim limom sa scenskim prikazom. Narativni prikazi na kojima su po dva konjanika u paru i na kojima je prikazan borbeni susret dvaju ratnika pješaka ili suprotstavljanje dvaju boraca koji su se na poprište sukoba dovezli u svojim lađicama. Međutim, središnje mjesto na svim pločicama predstavlja nekakvo božanstvo okruženo s više simboličnih prikaza. Uvijek je krilato i iz glave mu izlaze zrake uperene ka zemlji, dok su iznad njega ptice grabežljivice, rozete i krugovi koji zatvaraju cjelinu. Može se zaključiti da je riječ o solarnom božanstvu i da su istaknutu ulogu na metalnim nalazima imali mitološki likovi i simboli (*Dimitrijević;Težak-Gregl;Majnarić-Pandžić, 1998:345-346*).

Veliki napredak u istraživanju materijalne i duhovne ostavštine latenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj predstavlja otkriće i istraživanje groblja Zvonimirovo – Veliko Polje. Na osnovi pronađenih nalaza i analiza groblje je datirano u Lt C2 i atribuirano je mokronoškoj skupini, odnosno prostoru na kojem su boravili Taurisci. Riječ je o jedinom sustavno istraživanom groblju iz razdoblja mlađega željeznoga doba u sjevernoj Hrvatskoj. Iako Taurisci i Skordisci imaju keltsko podrijetlo njihova duhovna i materijalna ostavština je rezultat naseljavanja različitih područja na kojima su zatekli autohtone supstrate u 4. st. pr. Kr (*Dizdar, 2013:10-18*). Tipološkom, kronološkom i antropološkom analizom može se pretpostaviti da se naselje u Zvonimirovu sastojalo od više obitelji koje su činile zajednicu na čijem je čelu bio muškarac s jakim kultom ratnika, ali i njihovih žena kao suputnica na ovom i drugom svijetu što nam govore njihovi bogati grobovi i prilozi (*Dizdar, 2013:27*). Na postojanje određenih pravila u provedbi pogrebnih običaja na Zvonimirovu ukazuju definiran položaj spaljenih ostataka pokojnika kao i stalan raspored priloga. Na groblju je zabilježen isključivo paljevinski način pokapanja. Podrijetlo paljevinskog rituala na južnopanonskom području treba potražiti na teritoriju sjevernog dijela Karpatske kotline gdje se takav način pokapanja prakticirao i tijekom mlađe faze starijega željeznoga doba. S tog prostora dolazi novo stanovništvo koje osim novog znanja i tehnologije donosi novi način pokapanja te latensku duhovnu i materijalnu kulturu (*Dizdar, 2013:30*). Na ili među spaljene ostatke polagani su metalni predmeti koji su predstavljali dio nošnje i nakita, ali i naoružanje kao svakodnevni uporabni predmet u ovozemaljskom i onostranom životu. Prisutno je bilo i uništavanje priloga od metala. Kod žena je to najčešće bio slučaj s dijelovima nošnje izrađenim od bronce, što je bilo češće u njihovom slučaju, dok je u muškim grobovima najčešće bilo željezno oružje. Brončana nošnja i nakit je u slučaju ženskih pripadnika zajednice bila spaljena zajedno s njima s čime su izražavale svoju društvenu pripadnost. Na „muškim“ predmetima izrađenim najviše od željeza uočavaju se površinski tragovi spaljivanja što povezujemo s višim talištem nego kod bronce (*Dizdar, 2013:35*). Objašnjenje za spaljivanje predmeta, nošnje i nakita može se pronaći kod Cezara koji navodi kako su Kelti na pogrebnu lomaču polagali sve što je preminula osoba posjedovala u životu kako bi svakodnevni uporabni predmeti iz ovozemaljskog života i na drugom svijetu imali svoju funkciju. Naime, Kelti su vjerovali u zagrobni život i ponovno rođenje te su zato svoje pokojnike bogato opremali za odlazak na drugi svijet. Istraživanja groblja u Zvonimirovu to su i potvrdila. Pored oružja, neki drugi metalni predmeti koji su polagani u muške grobove su željezne fibule kao dio nošnje, predmeti toaletnog pribora kao što su škare, pincete i britve te željezne i brončane narukvice (*Dizdar, 2013:38*).

Još jedan način ritualnog uništavanja priloga, najčešće naoružanja iz isključivo muških grobova je savijanje, ponekad neznatno, a ponekad i po nekoliko puta. Najviše su savijanju bili podvrgnuti mačevi, koplja i umba. Usporedbe za savijene priloge naoružanja zabilježene su na grobljima mokronoške skupine u srednjoj i istočnoj Sloveniji, o čemu zorno svjedoče posljednja istraživanja groblja u Slatini te na dosad najvećem istraženom groblju mokronoške skupine na Kapiteljskoj njivi u Novom Mestu (*Dizdar, 2013:46*). Uništavanje je namjerno poduzimano iz religioznih razloga s objašnjenjem kako s ratnikom simbolički umire i njegovo oružje koje je savijanjem izgubilo svoju funkciju. Kao nešto najvrjednije ratniku, uništeno oružje je njegovu dušu trebalo učiniti prihvatljivijom podzemnim božanstvima. Savijeno oružje iz grobova povezuje se s istovremenim žrtvovanjem naoružanja koje je polagano u rijeke, močvare ili svetišta, a bilo je posvećeno bogovima rata. Zbog vjerovanja u ponovno rođenje ratnici nisu imali strah od smrti što ih je činilo opasnom silom na bojištu (*Dizdar, 2013:47*). Uništavanjem oružja željela se postići prisutnost bogova rata koji su trebali osigurati da ratnik i na onom svijetu zadrži isti status te da mu se duša ponovnim rođenjem vrati u tijelo s istim ratničkim statusom. Zanimljiv dio pogrebnog rituala predstavlja okruživanje spaljenih ostataka pokojnika pojasom što je zabilježeno npr. na groblju u Brestoviku gdje su oko ostataka ratnika položeni savijeni mač i pojas. I kod ranolatenskog groba 71 s Karaburme spaljeni ostaci ratnika djelomično su bili okruženi savijenim mačem, dok je na groblju u Osijeku u krug savijeni mač u koricama položen na zdjelu koja je prekrivala lonac, a u njegovo središte položen je umbo. Okruživanje spaljenih ostataka pokojnika s pojasom ili mačem u koricama najvjerojatnije je povezano s motivom kruga ili kotača kao simbolom Sunca koje donosi zaštitu, ali ujedno označuje i ktoničko božanstvo povezano sa svijetom mrtvih (*Dizdar, 2013:48*).

Nije samo napadačko oružje bilo podvrgnuto ritualu i imalo ritualnu svrhu. Keltske kacige latenskog perioda koje se pronalaze zapadno i istočno od Alpa su također imale karakteristike simboličnih i magijskih ukrasa. Lijep primjer s našeg područja je otkriven u rijeci Savi u blizini Stare Gradiške. Riječ je o poprilično dobro očuvanoj kacigi koja se sastoji od željezne kalote na koju su dodani zaštitni brončani dijelovi za čelo i vrat. Također, po sredini kalote ide brončano pojačanje koje završava prikazom ljudske glave i triskela. Na brončanim štitnicima za obraze se nalaze prizori velikih ptica (*Dizdar, Mihaljević, 2007:117-120*). Najzanimljiviji aspekt ovih kaciga je upravo religiozna simbolika koja služi kao dekorativni element. Ljudska glava je čest simbol u keltskoj ikonografiji i religiji s obzirom da su vjerovali kako je upravo glava mjesto gdje duša počiva. I triskel koji se nalazi na kacigi

iz Save također često pronalazimo na keltskoj ratničkoj opremi iz ovih krajeva. U Rumunjskoj ih pronalazimo na aplikama oklopa od lančanih karika iz Târgu Mureşa i Ciomeştia. Također nam je poznat primjer iz bugarskog mjesta Matochina. Činjenica da triskel nalazimo uglavnom na obrambenoj ratničkoj opremi Kelta kao što su kacige i oklop znači da su mu pridavali zaštitne karakteristike. Tumači se kao solarni simbol i njegovim stavljanjem na ratničku opremu ratnik si je priskrbio zaštitu solarnog božanstva, u slučaju Kelta boga Luga (*Schaaff, 1988: 302*).

Željezno doba na teritoriju Rumunjske

U 4. st. pr. Kr. Kelti sa zapada počinju dolaziti na teritorij današnje Rumunjske, točnije u Transilvaniju, gdje se počinju stapati s lokalnim stanovništvom. Karakteristike keltske kulture su najviše vidljive u ukopima i pogrebnim ritualima. Njihovi artefakti su pronađeni diljem Rumunjske na lokalitetima kao što su Turdaş, Haţeg i Mediaş. Većina tih lokaliteta su groblja na kojima do izražaja najviše dolaze ratnički grobovi s vojnom opremom. S obzirom na raspoređenost keltskih lokaliteta po Rumunjskoj, vidimo da su naseljavali teritorij između Mureşa i Someşa, zapadno od gorja Apuseni i Karpate. Najvažnija istraţena keltska groblja su ona u Ciomeştii, Pişcoltu i Fântâneleu (*Sîrbu, Arsenescu, 2006:163-165*).

Upravo iz Ciomeştia potječe jedan od najimpresivnijih keltskih metalnih nalaza koje možemo direktno povezati s religioznošću i vojnom opremom. Riječ je o kacigi pronađenoj u ratničkom kneževskom grobu. Izrađena je od jednog komada bronce sa štitnikom za vrat i dodatno pričvršćenim štitnicima za obraze. No ono što ovu kacigu izdvaja od velikog broja sličnih jest brončani šiljak koji prolazi kroz vrh kacige na kojem se nalazi metalna ptica grabežljivica koja je u keltskoj mitologiji totemska životinja. Oči su joj izrađene od žute bjelokosti sa zjenicama od crvene glazure koje su pričvršćene bitumenom.

Slika 9. Kaciga s pticom grabežljivicom iz Ciumeștia, D. W. Harding, *The Archaeology of Celtic Art*, London, 2007. str. 129

Dugačka je 330 milimetara, dok joj je raspon krila 230 milimetara. Dok je ostatak tijela ptice lijevan, krila su dodatno zakvačena što im omogućava da se kreću kada je osoba koja nosi kacigu u pokretu. Iako praktičnost nije bila na prvom mjestu pri izradi ove kacige, prikaz ptice koja lebdi iznad glave ratnika sigurno je imao nadnaravno značenje u svijetu Kelta s obzirom na povezanost ptica s posebnim ritualima (*Harding, 2007:128*). Na lokalitetu Orăștie također je pronađen impresivan metalni nalaz s motivom ptica. Radi se o kotlu na kotačima koji vuku barske ptice i koji se koristio kao urna pri kremiranju. No, na velikom broju sličnih predmeta keltski utjecaj nije jedini. Već od 3. st. pr. Kr. jasno su nam vidljivi znakovi interakcije keltskog i dako-tračkog svijeta u umjetnosti, stilu i religiji. Prije svega upotreba srebra kao materijala za izrađevine visoke kvalitete nije toliko karakteristična za Kelte koliko za Tračane i Dačane. Neki artefakti, u nekoj mjeri i spomenuta kaciga iz Ciumeștia, koji su napravljeni djelomično ili potpuno od srebra, ukazuju na ovu interakciju između ta dva svijeta metalurgije. To možemo vidjeti i na motivima egzotičnih životinja koje tumačimo kao utjecaj s istoka prema zapadu (*Bradley, 2009:24*).

Od 2. stoljeća prije Krista pa sve do 1. stoljeća nakon Krista, uspon i širenje Dačkog kraljevstva te integracija različitih plemena u njega rezultirali su nekim promjenama u religioznim manifestacijama i u pojavi moćne svećeničke klase s jakim utjecajem na društvo

(Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogoza, 2014:11). Novost je da se rituali više ne provode samo u nekim svetim građevinama ili prostorima. Upravo zato pojava koja igra veliku ulogu u ritualnom životu Dačana jesu ritualne jame koje se pronalaze diljem njihova teritorija između nastambi i običnih otpadnih jama pa čak i kao cijela polja ritualnih jama. Artefakti koji su polagani u takve jame vjerojatno su „žrtve“ ktoničnim božanstvima koja bi trebala osigurati bogatstvo, prosperitet ili plodnost. Većina jama datira se u 1. st. pr. Kr. i pretpostavlja se da su žrtve prinosile obitelji ili klanovi. Zabilježeno je i ritualno uništavanje artefakata koji su naknadno završili u jamama. Već je spomenuto da je to bila dosta česta praksa na širem području u željeznom dobu. Dealul Cetățuica u blizini mjesta Unip jedan je od najpoznatijih lokaliteta gdje je pronađeno mnoštvo ritualnih jama, no još uvijek nije poznato jesu li bile iskopane u sklopu naselja ili kao zasebno ritualno mjesto. Iako nije iskopan neki veći naseobinski kompleks, prisutnost otpadnih jama u blizini ritualnih ukazuje na prvu teoriju (Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogoza, 2014:11). Lokalitet se nalazi na uzvišenom platou u obliku slova L i njegovo korištenje je započelo u starijem željeznom dobu. Što se tiče samih nalaza koji su polagani u jame, možemo govoriti o različitim vrstama uporabnih i votivnih predmeta od različitih materijala. S obzirom da najviše stavljam naglasak na metalne artefakte, zanimljiva nam je jama broj C 23 u kojoj je pored keramičkih dačkih posuda, predmeta od kosti i litike pronađena brončana figurica dvoglavog konja čija je jedna glava oštećena još u vremenu kad je žrtva priložena. O konju kao životinji koja je povezana s ktoničkim božanstvima već je bilo govora, što znači da je ova figurica sigurno imala religioznu funkciju. Pronađeno je i mnoštvo željeznog oruđa u istoj jami. Datiranje artefakata ih smješta u 1. st. pr. Kr. (Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogoza, 2014:14).

Kada uspoređujemo slične rituale vezane uz polaganje predmeta u jame diljem tadašnjeg poznatog svijeta vidimo da, iako su procesi u manjoj ili većoj mjeri različiti, cilj je uvijek kontaktirati i udobrovoljiti božanstva podzemlja nuđenjem vrijednih predmeta kojima bi se osigurala zahvalnost. Naravno, najčešće je riječ o metalnim artefaktima velikog duhovnog značenja. Spomenuo sam uništavanje artefakata koje se događalo dosta često i što se najčešće može tumačiti kao oduzimanje njihove ovosvjetovne funkcije dok se prenose u drugi svijet. To je vidljivo u slučaju brončane figurice konja iz jame broj C 23 kojemu je uništena jedna glava da bi se najvjerojatnije uklonio iz svijeta ljudi i imao novu svrhu na novom (duhovnom) mjestu (Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogoza, 2014:17). Neke od ovih jama možemo povezati s određenim aspektima života ili s određenim spolom. Tako je naprimjer u jami broj C 81 pronađeno brončano zrcalo i utezi za tkalački stan koji su

vjerojatno pripadali ženskoj osobi, ili u već spomenutoj C 23 gdje su pored brončane figurice još pronađeni predmeti povezani uz poljoprivredu. Na temelju raznolikosti polaganih predmeta možemo zaključiti da su osobe koje su prinosile žrtve bile različitog spola i starosti te da su imale različite zahtjeve od podzemnih božanstava koja su u svakom slučaju trebala osigurati prosperitet u životu (*Berzovan, Micle, Stăvilă, Floca, Rogoza, 2014:19*).

ZAKLJUČAK

Nakon svega napisanog možemo zaključiti da je pojava metala na svjetskoj pozornici imala posljedice koje su oblikovale buduća zbivanja u sferama ekonomije, trgovine, društvenih kretanja i statusa te najbitnije za ovaj rad religije. U eneolitiku, a na nekim područjima i pred kraj neolitika, metal kao nova pojava sam po sebi predstavlja nešto sveto i vrijedno poštovanja što nam govore rituali poput žrtvovanja fetusa kao zamjena za njegovo vađenje iz „utrobe“ Zemlje. Kovači i osobe koje su obrađivale metal u tim su se vremenima smatrali gotovo jednako svetima kao i sama sirovina kojom su rukovali. Opasnosti nabavljanja i obrađivanja metala još više su ga uzdizali u domene svetog i nedostižnog. Naravno, metal je promijenio način na koji se ratovalo i prvi put se pojavljuju vojske sustavno naoružane metalnim sjekirama, kopljima, mačevima i oklopima. Tehnologija također napreduje zbog sve veće potražnje za kvalitetnim metalnim artefaktima, čime se jačaju i trgovinske veze između zajednica i regija. Tehnološke, kulturne i religiozne tradicije različitih geografskih cjelina i civilizacija se miješaju što možemo jako dobro pratiti na materijalnim dokazima. Najutjecajnija kultura koja je svoje ishodište imala na području današnje Hrvatske je vučedolska kultura, čiji se utjecaj proširio na dobar dio Balkana. Njezini žitelji su imali bogat religiozni i ritualni život o čemu nam svjedoče grobni nalazi i kontekst s kojim ih povezujemo. Centralnu ulogu je često imao Megaron ljevača bakra i metalurške aktivnosti općenito. Jedan od naših najpoznatijih artefakata, Vučedolska golubica (jarebica), direktan je dokaz povezivanja prirode, mitologije i metalurgije u jednu religioznu cjelinu. Također, brojni nalazi vučedolskih sjekira upućuju na prvu veću naoružanu silu u ovom dijelu bakrenodobne Europe. Transilvanija se u ovom razdoblju također pokazala kao jedan od centara rudarstva i kvalitetne metalurgije čije su sirovine i proizvodi bili traženi i poznati nadaleko. Apusensko gorje je bilo najveći izvor zlata tadašnje Europe što ga je stavljalo u centar potražnje metalnih ruda uz Transilvaniju.

U brončanom se dobu gube sve veze sa starim neolitičkim načinom života. Ekonomija se mijenja i dostiže se vrhunac metalurgije i trgovine. Sve sfere života su i dalje podložne ritualu koji se sve više upliće u politiku i društvenu hijerarhiju koja se karakterizira egzotičnim i rijetkim predmetima od metala. Oružje, nakit i votivni predmeti više nisu ograničeni na lokalne statusne simbole, već predstavljaju prestižne darove koje elite izmjenjuju da bi osigurale veze i moćne vojne saveze. Sve to polagano udaljava metal od

izravnog ritualnog konteksta, ali ga i dalje čini faktorom koji utječe na religiozna zbivanja s obzirom na to da ih u brončanom dobu teško odvajamo od društvenog vrha koji su vladari, svećenici i moćnici u isto vrijeme. Samim time razvija se odnos centra i periferije, što znači da se moć i bogatstvo koncentriraju u određena središta koja utječu i upravljaju manjim naseljima. Naravno, pojava kulture polja sa žarama znači da se sve više metalnih predmeta pronalazi u grobovima i sve je više bogatih ostava. Kultura polja sa žarama povezuje se sa štovanjem Sunca, što znači da su sve češći metalni nalazi sa solarnim motivima ili s diskoidnim prikazima Sunca koje se povezuje sa životom i smrću.

Dolaskom željeznog doba nova kretanja naroda i sve veći i češći sukobi čine metal i dalje najutjecajnijom i najtraženijom sirovinom u tadašnjoj Europi. Konflikti pogoduju razvoju kulta ratnika koji svoju moć i utjecaj iskazuju kvalitetnim oružjem, metalnim posuđem ili predmetima kao što su amuleti s apotropejskom funkcijom. Doduše, religiozna vrijednost metala smanjena je u željeznom dobu te on sam po sebi više nema veliku simboličku važnost kakvu je imao ranije. Kvalitetne metalne izrađevine koje su namijenjene elitama smatraju se u neku ruku sakralnim i rezervirane su samo za njih. Društvena diferencijacija je na vrhuncu što se najbolje može vidjeti u grobovima. Kelti su, kao nosioci kulture željeznoga doba, imali bogat religiozni život i rituale koji su se ticali i metala. Ratnik je kao nešto uzvišeno morao biti spreman na drugom svijetu jednako kao i na ovom. Ritualno uništavanje mačeva i drugog oružja prenosilo ih je u zagrobni život gdje će biti potrebne ratniku isto kao i na zemlji. Dok nam ostaju još neki tragovi prijašnjih vremena, odnosno metal kao nešto onostrano, možemo s pravom reći da je devijacija njegova originalnog statusa dosegla vrhunac u željeznom dobu i da on više sam po sebi nema neku spiritualnu vrijednost. Ratničke elite ga koriste da bi sebi osigurale status, moć i bogatstvo. Te iste elite upravljaju religioznim životom zajednica i možemo čak reći da se upliću u stare religije i rituale.

Na kraju rada, upravo to nam govori da je metal dok je bio relativno nova pojava imao veliku religioznu vrijednost i utjecaj kao teško dostupna sirovina za koju je trebalo uložiti vrijeme i trud, a nekada čak i riskirati život. Kako je vrijeme prolazilo čovjek, bogatstvo i status lagano postaju najvažniji i samim tim se mijenja religiozna slika čovječanstva. Metal je bio impuls koji je pokrenuo velike promjene, ali na kraju je izgubio svoju originalnu vrijednost koja je postala podređena nečemu drugom. Kroz ljudsku povijest uvijek je bilo sličnih pokretača promjena, ali s prolaskom vremena uvijek se javljaju neki novi impulsi koji dalje oblikuju naš svijet. Danas možemo reći da se u većini slučajeva novac može poistovjetiti

s nekim božanstvom kojeg svi svjesno ili nesvjesno štujemo. Tko zna što će biti u budućnosti, međutim jedna stvar je sigurna, svakako će najvažniji biti ljudski faktor.

PRIJEVOD DIJELA RADA VEZANOG UZ PODRUČJE DANAŠNJE RUMUNJSKE NA RUMUNJSKI JEZIK

INTRODUCERE

Pentru început, ar trebui să explicăm de ce am ales tocmai acest subiect pentru lucrarea mea de master. Eu cred că religia și simbolism sunt fenomene care au avut un impact major asupra omului și deciziei sale de când a început să dezvolte conștiință de lumea diferită, care nu pot fi văzută doar cu "ochiul liber". E greu de spus când s-a întâmplat aceasta pentru prima dată, dar putem presupune că omul de Neanderthal a fost probabil primul care a dezvoltat formă de conștiință simbolică. Din ritualurile și obiceiurile lor de înmormântare se poate concluziona că omul de Neanderthal ar fi putut avea valori simbolice, chiar și religioase. Utilizarea frecventă a ocrului roșu, plasarea obiectelor în morminte și chiar depunerea discutabilă de flori la mormânt pentru prima dată, care este demonstrată de descoperirea polenului fosil din sedimentul peșterii Șanidar, sunt buni indicatori de acestui lucru. Acest simbolism, deși a avut unele caracteristici universale în diferite domenii, a fost în mare măsură condiționat cu stilul de viață și de mediul în care omul a trăit. Tocmai aceste este unul dintre motivele pentru care m-am decis să prelucrez aceasta tema. Eu cred că omul și, putem spune, viața lui spirituală s-au schimbat de-a lungul istoriei datorită unor stimuli externi. Un astfel de impuls este descoperirea metalelor, care a schimbat cu siguranță viziunea sa asupra vieții, și aceasta este noutatea cea mare pentru om. În epoca de piatră suntem familiarizați cu cultul Zeitei Mamă care este de multe ori vizualizat sub forma unei femei cu atributele pronunțate ca simbol al fertilității și prosperității. Acest cult a fost răspândit în întreaga lume, cu unele diferențe regionale. Dar cu descoperirea metalelor au avut loc schimbări considerabile. Se poate spune că introducerea metalelor a fost o noutate care a zdruncinat destul de mult viața omului preistoric și societatea preistorică. Începea o nouă diviziune a valorilor sociale în viața economică, socială și religioasă. Stratificarea socială este în creștere, care se vede foarte bine și în cazul complexului cultural croat - Vučedol. Megaronul topitorului de cupru din localitatea Vučedol este clădirea centrală în jurul căreia se învârt viața. Sunt cunoscute migrațiile în căutarea de noi rezerve de metale, uneori și migrațiile comunităților întregi. Aceasta înseamnă că metalul a influențat chiar și distribuția geografică a unor comunități, așa cum a fost înainte cazul cu vânătorii și culegătorii paleolitici în căutare de pradă și cu agricultorii neolitici care au căutat terenurile cele mai fertile pe care se vor

așeze. Metalul este materia primă care joacă din nou un rol important în această tranziție. Așa cum am menționat deja cultura Vučedol este un bun exemplu comunități eneolitice în care metalul a jucat un rol important în viața de zi cu zi și în cea religioasă. Unul dintre cele mai faimoase artefacte croate, porumbeaua din Vučedol, care a fost, probabil, folosită în scopuri rituale, poate fi legată de metalurgie și chiar Hefaistos – zeul grec al fierarilor, dar mai multe despre aceasta voi menționa în continuare. De asemenea, sunt prezente și urmele pe frunzi câteva craniilor care au fost definite decâte unii specialiști ca un tip anumit de inițiere în copilărie cu picurare cupru pe cap. Vremurile devin din ce în ce mai turbulente și au început primele conflicte majore, așa că cultul războinicului, adică cultul omului, a înlocuit cultul Mamei Protectoare, care este deosebit de evident în epoca bronzului și epoca fierului. În această perioadă ajunge în prim-plan închinarea Soarelui și focului, care poate fi legat cu turnarea metalelor. Și punerea artefactelor metalice în morminte tot mai des arată cât de mult aceste materii prime au însemnat pentru omul preistoric. În epoca bronzului vine la creșterea producției obiectelor metalice, care sunt adesea găsite în cămări. Cămarile pot avea contextul diferit. Ele pot avea un caracter religios, adică votiv, sau ar putea fi cămări comercianților călători sau cămări în vremuri de primejdie, ceea ce înseamnă că obiectele de metal au fost îngropate pentru a ascunde obiectele de dușmani cu intenția de a le dezgropa din nou mai târziu. Este ușor să ajunge la o concluzie câte de mult metalul a însemnat pentru omul din epoca bronzului. În epoca fierului flexiunea armelor războinicilor decedați este unul dintre fenomenele care pot fi asociat cu metal și religie. Astfel de arme pot fi deformate ca o consecință a expunerii la temperaturi ridicate sau au fost, putem spune, deformate de mână murind simbolic împreună cu proprietarul său. Forme similare de conexiune a metalului cu omul și religia le putem urmări timp de mai mulți ani după epoca fierului în diferite zone geografice.

Dat fiind faptul că sunt student de arheologie și limba română, în cea mai mare parte lucrării ale mă voi ocupa de teritoriile Croației și României de astăzi, precum și de unele culturi reprezentative europene și din Orientul Mijlociu în care impactul metalului asupra religiei este clar vizibil. Înțelegerea mea a religiei ca fenomenului flexibil supus la diverse influențe ce este evident în istoria veche și istoria recentă m-a motivat să mă dedic acestei lucrări. Metalul a marcat, în mare măsură, sfârșitul perioadei preistorice în căruia începe formarea societății umane care e foarte asemănătoare cu societatea de azi. Sper că o să clarific, măcar într-o anumită măsură, cât de mare a fost impactul metalului asupra vieții religioase și cât a influențat multe alte aspecte ale vieții preistorice. O să trec prin perioadele

în mod cronologic și voi încerc să concluzionez cum și în ce măsură metalul a influențat schimbarea stilului de viață.

Eneolitic pe teritoriul României

Teritoriul României de astăzi, respectiv Transilvaniei, a fost întotdeauna un loc marilor realizări în minerit și metalurgie deoarece depozitele bogate de cupru, aur și argint pe teritoriul Europei Centrale și Europei de Sud-Est. În plus, Munții Apuseni au fost unul dintre locurile cu cea mai mare producție de aur din Europa (*Ciugudean, 2012:219*). Atelierul ambarcațiune din epoca cuprului, descoperit recent, în Peștera Ungurului este asociat cu extracția aluvionara aurului din râul Arieș unde sunt găsite mai mult de 70 de descoperiri de aur, mai ales margele mici și piese din foiță de aur. Asta indică că în România în epoca cuprului modalitatea principală de obținere a aurului a fost, probabil, extracția din râuri (*Ciugudean, 2012:220*). Descoperirii aurului din această parte a Europei au fost găsiți în contextul așezărilor, dar și ca cadouri de înmormântare. La sfârșitul epocii cuprului și la începutul epocii bronzului aurul din Transilvania a depășit distanțe mari pentru că a fost o materie primă foarte căutată. De exemplu, inelele de aur pentru păr din tumulul de la Ampoite sunt identice cu cele găsite la Velika Gruda de pe coasta Adriaticii (*Ciugudean, 2012:219*). Aurul a fost întotdeauna un bun indicator al unei stări în societate, apartinerii cultului sau clanului și în cazul decorării obiectelor sacrale un indicator de mare valoare aurului. Cel mai vechi obiect de aur de pe teritoriul României este un fir din locul Glina aparținând etapei Vidra a culturii Boian. Cele mai multe artefacte de aur au fost găsite în contextul culturii Gumelnița (faza A2 și B2), Cucuta (faza A și B) și Bodrogkeresztúr (*Enea, 2008: 25-26*). Acest lucru poate fi explicat prin faptul că aceste culturi au avut cel mai mare monopol asupra depozitelor de aur ca de exemplu Bodrogkeresztúr în Munții Apuseni. Printre obiecte de aur găsite cel mai frecvent pe teritoriul României și al Croației de astăzi, au fost diverse amulete și pandantive care au putut fi puse pe haine sau chiar, după unii, pe altarele și pe figurinele ale zeităților. Aceste obiecte au cel mai adesea pe lângă indicarea statutului avut o semnificație magico-apotropaică. Au fost găsite în camere cu alte obiecte de valoare (Brad, Cărbuna, Hăbășești), în localitățile (Târpești, Izvoare, Trușești) și mormintele (Gârliște și Ostrovul Corbului). Cea mai mare parte provin de la sud, din Anatolia și Grecia. Dar o formă specifică a pandantivelor din aur care poate fi explicată ca producție locală și o formă specifică ale culturii Cucuteni este pandantiv în forma a violoncelui. Acesta este definit ca o reprezentare stilizată și antropomorfă al corpului feminin asociată cu cultul fertilității și Marea Zeița Mamă (*Enea, 2008: 30*).

Probabil cel mai cunoscut pandantiv este cel care a aparținut tezaurului din Moigrad. Un fermier a descoperit acest tezaur în 1912, în timp ce cultiva ferma sa, descoperind un depozit în care se aflau o mulțime de artefacte deteriorate și patru artefacte intacte. Muzeul din Cluj Napoca a cumpărat artefactele intacte în timp ce găsitul le-a aruncat pe cele deteriorate și până în prezent, din păcate, nu se știe mult despre aceste artefacte deteriorate. Tezaurul datează din mileniul IV î.Hr., iar pandantivul menționat este cel mai impresionant dintre cele patru obiecte intacte. Greutatea sa este de 800 de grame, cu o înălțime de 31 cm, o lungime de 24 cm și o grosime de 0,2 cm. Putem presupune că acesta reprezintă un idol de sex feminin, respectiv Marea Zeița Mamă, simbolul fertilității, al cărui cultul a fost cunoscut încă din neolitic. A fost făcut din tablă de aur și are formă de violoncel. În mijloc există o gaură și în partea de sus sunt niște umflături care au fost făcute prin ciocnirea staniului pe partea din spate (*Mărghitan, 1988: 7*). Celelalte artefacte intacte sunt două pandantive antropomorfe identice cu două găuri mici în partea de sus care seamănă cu niște ochi și cu două umflături, acesta fiind identic cu idolul feminin. La fiecare capăt există spirale din sârmă de aur. Obiectul al patrulea este foarte asemănător cu obiect al doilea și cu obiect al treilea, totuși nu are umflături, dar numai are două găuri mici și spirale la fiecare capete. În contrast cu cel de-al doilea și cel de-al treilea, artefactul are un cap stilizat în partea de sus. Atunci când este privit în întregime, amintește de un om care zboară și arată ca o pasăre. Acestea sunt cu siguranță obiecte de cult, care au fost, probabil, purtate ca amulete, pe haine sau au fost puse pe altarele unor zeități (*Mărghitan 1988: 8*).

Deși nu este situat pe teritoriul României de astăzi, cimitirul culturii Bodrogkeresztúr a fost descoperit în 2005, în timpul expansiunii nisipului râului aproape de Rákóczi falva în Ungaria, este o paralelă bună cu teritoriul despre care scriu în acest capitol din cauza similitudinii descoperirilor metalice și contextele lor. Cimitirul a conținut un total de 78 de morminte, aproape egal de bărbați și femei și unele morminte pentru copii și o înmormântare simbolică fără corp, dar cu descoperiri interesante (*Czásnyai; Raczky; Tárnok 2010: 241*). Așa cum am menționat deja, cimitirul a conținut în abundență descoperiri metalice din aur și cupru. În 4 morminte feminine au fost găsite pandantive din foi de aur cu o gaura mare și patru găuri mici, care au fost, probabil purtate pe haine, deoarece unul prezintă posibile urme de piele, sau se îmbracă ca o acoperitoare a capului, deoarece acestea au fost localizate în principal în apropiere craniului. Pál Patay considera că nu au avut doar o funcție decorativă, dar și din cauza aspectului lor (mare gaură în mijloc și două umflături mici de mai sus), au reprezentat o figură stilizată feminină și posibil au avut semnificație religioasă, de asemenea,

asemănătoare cu descoperiri din România menționate anterior (*Czsányi; Raczky; Tárnok 2010: 257-259*). Obiectele specifice pentru mormintele masculine sunt topoarele de cupru și pumnalele. Au fost găsite două topoare, unul în mormântul unui om bogat, cu multe alte obiecte de inventar și altul în mormântul simbolic, deja menționat, fără un trup, într-un loc care este destinat pentru ea. Topoarele au avut doi ascuțișuri opuse și fără deosebire dacă au fost în mormânt real sau mormânt simbolic ele reprezentau un fel de cadou pentru viața de apoi sau simboluri ale puterii individului în societate. Trei exemple de pumnale au fost găsite în partea de nord a cimitirului, toate în poziție paralelă sub humerus. Una dintre posibilități este că artefactele au fost purtate într-un fel de teacă și, prin urmare, sunt plasate în acel loc (*Czsányi, Raczky, Tárnok 2010: 258*). Dar există și artefacte care au fost găsite în morminte masculine și feminine. Aceste artefacte sunt bijuterii de cupru, anume brățări de cupru. Brățările feminine sunt subțiri și din sârmă de cupru, în timp ce brățările masculine sunt mari și groase. Patay consideră că brățările masculine sunt simbolurile ale puterii datorită dimensiunii, greutatei și disfuncționalității. Ultimul artefact de remarcat din cimitirul din Rákóczfalva este o placă de aur în formă de con, care a fost interpretat de arheologii ca acoperirea sfârșitului unor băț sau sceptru. Acesta a fost într-un mormânt bogat unde a fost găsit un topor de cupru și că el, a arătat spre poziție ridicată în societate și, probabil, la caracteristici divine ale deținătorului (*Czsányi, Raczky, Tárnok 2010: 259*).

Demn de menționat este și depozitul din localitatea omonimă Ariușd din România care a fost descoperit de F. László în 1910. Depozitul a conținut un total de aproximativ 2.400 de artefacte, dintre care cele mai multe au fost mărgelile de cupru și multe decorațiuni din oase a diferitelor animale și scoici. În lipsa documentației nu este cunoscut pe deplin contextul în care artefactele au fost găsite, dar, potrivit unor surse, este posibil ca tezaurul a fost găsit în podeaua unei case sau așezări și știm că a aparținut tipului depozitelor Cucuteni-Tripolje (*Sztancsuj 2005: 85-89*). Deși multe artefacte au fost pierdute în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, din celor care au rămas ne putem crea o imagine de importanță acestor depuneri. Artefactele au fost păstrate în două vase ceramice acoperite de un capac, cot la cot. Bogăția depozitului indică faptul că așezarea în Ariușd a fost un centru important în regiunii mai largi în neolitic și eneolitic. Mărgelile de cupru apar adesea în depozite și morminte din această perioadă, în timp ce brățările de cupru sunt, de asemenea, destul de comune având diferite dimensiuni și forme putând indica o poziție ridicată a individului, ca în cazul celor din cimitirul din localitatea maghiară Rákóczfalva. Un artefact unic în acest depozit este o bucată de spirală din aur, care ar putea servi ca un pandantiv sau chiar ca cercei (*Sztancsuj, 2005:*

99). Întrebarea la care, din păcate, nu putem răspunde cu certitudine absolută este cine era proprietarul artefactelor din cămară. Artefactele au avut o mare valoare materială și simbolică și oricine nu ar putea poseda pe ele. Poate este vorba despre un conducător al comunității sau un conducător religios. Cea mai simplă explicație este că stocarea a fost ascunsă din cauza mișcări ostile posibile, dar obiectele (spirala de aur, dinții de cerb, mărgelile de cupru) și circumstanțele în care au fost găsite nu exclud posibilitatea să fi fost vorba despre un ritual. Din păcate, din cauza clasificării prost executate, a documentației incomplete și a numărului mare de obiecte pierdute, probabil nu vom ști asta niciodată (*Sztancsuj, 2005:100*).

Epoca bronzului pe teritoriul României

Pe teritoriul României este, de asemenea, atestată o multitudine de descoperiri de materiale care indică importanța metalului în viața de cult din epoca bronzului. Similar ca și brățări din Bilje în Baranja, brățări din Târgu Mureș sunt un bun exemplu în acest sens. Brățările au pe margine capul unui taur, al cărui simbolică este deja explicată ca un simbol puternic, care provenind din zona Mării Egee și este asociat cu cultul războinicului. Una dintre acele brățări este, de asemenea, decorată cu o serie specifică de șerpuituri care este caracteristica principală a tipurilor de brățări Firiteaz, Boarta, Târgu Mureș și culturii Wietenberg, care sunt asociate cu cult lunar, mai ales dacă la sfârșitul brățării este pusă o semilună (*Tiberiu Tecar; Monica Tecar, 2010:79*). Luna este în sine destul de des constată la descoperiri metale, pentru că e un fel de calendarul care a precedat calendarul solar. De asemenea, luna este în folclorul românesc asociată cu cultul fertilității și este văzută ca un simbol de sex masculin care ajută Soarele și este o zeitățe din altă lume. Toate artefactele și amuletele, care sunt simboluri ale lunii lua forme sugestive de seceră, semilună și lună plină (*Tiberiu Tecar; Monica Tecar, 2010:81*). Amuletele deja menționate pe teritoriul Croației au avut, ca și în România, deseori o funcție de protecție și au avut o varietate de puteri spirituale. În plus, au fost găsite în morminte ca partea costumelor pentru că au fost plasate acolo din cauza proprietăților lor de protecție în viața aceasta, iar trebui să-l ofere și în viața viitoare. L. Pauli are o teorie interesantă prin care explică unele cazuri când aceste amulete nu ar trebui să protejeze decedatul în viața de apoi, ci ar trebui să-i protejeze pe cei vii din morți, pentru că aceste amulete ar trebui să îi țină în mormânt (*Notroff, 2010:148*).

Un caz interesant este cel din mormântul 66 din Mezőcsát, în care decorarea pentru capul unei femei tinere îngropate a fost eliminată atunci când mormântul a fost deschis din nou și amuletele au fost lăsate intacte. O situație similară a fost în cazul mormântului cu

numărul 47 care a fost deschis secundar și cu îngroparea cel al copilului din mormântul 51, ceea ce confirmă scopul lor special. J. Blischke a definit unele dintre aceste pandantive ca reprezentări antropomorfe prin compararea lor cu amuleta din foaie de bronz din Kisapostag. El le-a descris ca antropomorfe comparându-le cu idolii de lut din Cirne în sudul României și cu poziția mâinilor (luând în considerare aspectul lor) în morminte de înhumare din epoca bronzului mijlociu din Bazinul Carpatic unde aceasta a fost poziția dominantă cultă de înmormântare (*Notroff, 2010:149*). Legătura cu idolii de lut trebuie să fie special subliniată. Acești idoli au fost găsiți în cimitirul din Cirne aproape exclusiv în morminte de copii. Sunt interpretați ca indicatori ai persoanelor cu statut superior sau chiar ca o zeitate protectoare. În acest caz, amulete care au fost găsite în mormintele și care sunt vizual similare cu acești idoli pot fi explicate ca versiunea lor de metal. Unii dintre acești idoli de lut poartă chiar amulete similare cu cele menționate și asta îmbunătățește și mai mult valoarea lor spirituală. Putem doar specula de ce aceste alte pandantive au fost puse în morminte, în timp ce alte obiecte similare au fost eliminate secundar, dar se poate concluziona că acestea trebuie să desemneze într-un fel persoana care a fost îngropată ca o persoană separată, dat fiind faptul că au funcție apotropaică (*Notroff, 2010:150*).

Mai multe reprezentări ale pandantivelor religioase pot fi găsite pe figurinele ceramice antropomorfe care aparțin complexului Ottomány și care au fost produse intens în întreaga valea Carpaților. Analizând figurinele, Václav Furmánek susține că pandantive cu semilună au fost purtate ca parte a unei garnituri de brâu, în timp ce Alix Hänsel vede în simbolurile sculptate pandantive similare cu cele ale culturii Pilliny. Gisela Schumacher-Matthäus consideră că astfel de simboluri au fost purtate ca partea decorării pentru cap. Dar toți au interpretat pandantivele ca fiind părțile ale costumelor feminine în partea cea mai mare și forma de semilună indică scopul lor special (*Király; Koós; Tarbay, 2014:321*). Echivalenții metale decorărilor ale figurinelor pot fi identificați ca amulete găsite în cămări din epoca bronzului. Elementele menționate sunt adesea găsite pe costume din teritoriul culturii Pilliny, respectiv în Ungaria și Slovacia de azi. Totuși, există câteva exemple din Transilvania (Arpășel) și Croația (Bingula Divoš). În ceea ce privește funcțiile, cei mai mulți cercetători cred că este vorba despre motive de cult considerând că aceste motivele sunt vizualizări ale Lunii, Soarelui sau roților (*Király; Koós; Tarbay, 2014:322*). La începutul secolului al XX-lea în localitatea Rus, județul Salaj, care se găsește în apropierea râului Someșul Mare, a fost dezgropat un artefact interesant, care a fost considerat mult timp ca fiind un fals pentru că a fost unic și a avut caracteristici specifice. De fapt, este vorba despre un obiect care este o

combinație dintre un topor și o nicovală. Acest artefact nu reprezintă o combinație "mecanică" dintre cele două obiecte, ci este turnată ca o singură piesă. Foarte probabil, nu este vorba despre un obiect de uz, putând fi interpretat ca amestecul simbolismului cu caracteristicile simbolice masculine (topor) și feminine (nicovală) combinate, care sunt necesare pentru obținerea metalului, anume obiectelor din metal. Înțelegând conceptele metalurgiei în timpurile preistorice pe care le-am explicat deja, este clar ce rol a jucat dualismul masculin-feminin în utilizarea metalului și în apariția obiectelor din metal. Ca și în agricultură, prezența simbolismului sexual a fost în general foarte aproape de metalurgie și natură în aceste vremuri, spre deosebire de astăzi (*Wittenberger, Rote 2011: 263*).

Și în perioada asta persistă topoarele cu gaură de înmănușare care au fost frecvente în eneolitic. Când ne uităm la contextul lor în zonele geografice specifice în care acestea sunt situate, putem observa situații diferite în care sunt găsite. În timp ce la Caucaz și în Sudul Rusiei au fost găsite în principal în contextul mormintelor bogate de bărbați, în valea Carpaților au fost găsite în principal ca descoperiri separate sau în depozitele. Condiții diferite de descoperire indică înțelegere și funcție diferită dintr-o anumită zonă. Topoarele sunt de obicei găsite în morminte cu obiecte exotice, cum ar fi brățări, pumnale sau bijuterii din aur pentru zona capului ce împreună arată o persoană care a avut o poziție socială înaltă. Uneori au fost găsite în depuneri votive în valea Carpaților și sunt atribuite o semnificație diferită, adică rituală. Topoare similare cu cele din stepele din Europa de Est au fost găsite în Croația, pe teritoriul Dalmației, în apropiere de Sinj și altul toporul pentru care, din păcate, nu se știe unde a fost găsit. Ambele topoarele sunt de tip Baniabic. În România au fost găsite trei topoare. Un topor din Moldova, precum și două topoare din localitățile Izvoarele și Mahmudia (*Szeverenyi, 2013:663-667*).

Epoca fierului pe teritoriul României

În secolul al 4-lea î. Hr. celții din Occident au început să vină pe teritoriul României de astăzi, mai exact în Transilvania, unde au început să amesteca cu populația locală. Caracteristicile culturii celtice sunt cele mai vizibile la mormintele și ritualurile lor funerare. Artefactele lor au fost găsite peste tot România la locuri cum ar fi Turdaș, Hațeg și Mediaș. Majoritatea siturilor sunt cimitire unde se găsesc în prim plan mormintele războinice cu echipament militar. Luând în considerare distribuția siturilor celtice din România, putem observa că au înlocuit teritoriul dintre Mureș și Someș, la vest de Munții Apuseni și Carpații. Cele mai

importante cimitire celtice cercetate sunt cele de la Ciumești, Pișcolt și Fântânele (*Sîrbu, Arsenescu, 2006:163-165*).

Una dintre cele mai impresionante descoperiri din metal celtice pe care ne putem conecta direct cu religie și echipament militar provine tocmai de la Ciumești. Este vorba despre un coif găsit în mormântul cneazului războinic. Coiful e realizat dintr-o singură bucată de bronz cu apărătoare pentru gât și apărători suplimentare atașate la obraji. Acest coif este diferit de multe celelalte pentru că are atașat vârfului de bronz care trece prin partea de sus a sa o pasăre de pradă din metal, care este în mitologia celtică un animal totemic. Ochii ei sunt făcuți din fildeș galben cu pupila din glazură roșie și sunt fixați cu bitum. Lungimea sa este de 330 milimetri în timp ce anvergura aripilor este de 230 milimetri. În timp ce restul corpului a fost turnat din oțel, aripi sunt tăiate permițându-le să se deplaseze, în timp ce persoană care poartă coiful este în mișcare. Deși confortul nu a fost pe primul loc în pregătirea acestor coifuri, designul cu pasărea care plutește deasupra capului războinicului a avut desigur o semnificație supranaturală în lumea celților luând în considerare relația păsărilor cu ritualuri specifice (*Harding, 2007:128*). În localitatea Orăștie, de asemenea, a fost găsită descoperirea impresionantă din metal cu motivului păsării. Este vorba despre un cazan pe roți care era tras de păsări acvatice și care a fost folosit ca urnă pentru incinerare. Dar la multe obiecte similare există și alte influențe, nu doar o influență celtică. Deja din secolul al 3-lea î. Hr. sunt evident vizibile semnele interacțiunii dintre celți și lumea daco-tracă în artă, stilul fabricării și religie. În primul rând, utilizarea argintului ca material pentru artefactelor de calitate înaltă nu este atât de tipică pentru celți, cât pentru traci și daci. Unele artefacte, într-o oarecare măsură și coiful de protecție de la Ciumești deja menționat, care sunt făcute parțial sau total din argint sugerează această interacțiune dintre cele două lumi în metalurgie. Acest lucru este evident și la motive animalelor exotice care sunt interpretate ca influența din Est spre Vest (*Bradley, 2009:24*).

Din secolul al 2-lea î.Hr. până în secolul al 1-lea d.Hr., creșterea și răspândirea Regatului Dac și integrarea diferitelor triburi au dus la unele schimbări în evenimente religioase și la apariția clasei puternice a preoților care a avut un impact puternic asupra societății (*Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogozea, 2014:11*). Noutatea este că ritualurile nu mai sunt efectuate doar în anumite edificii sau zone sacre. Apariția gropilor rituale și chiar câmpurilor întregi de gropi rituale, care se găsesc pe teritoriul dacilor între așezări și gropi de deșeuri obișnuite este motivul pentru un fenomen care a jucat un rol important în viața rituală a dacilor. Artefacte care au fost depuse în astfel de gropi au fost, probabil, "ofrande" pentru

zeități din altă lume care ar fi trebuit să asigure bogăție, prosperitate și fertilitate. Cele mai multe gropi datează din secolul I î. Hr. și se presupune că familiile sau clanurile ofereau zeilor sacrificii. A fost înregistrată și distrugerea rituală a artefactelor care au fost ulterior depuse în gropi. Am menționat deja că aceasta a fost practică comună în zone mai largi în epoca fierului. Dealul Cetățuia din apropiere de Unip este unul dintre cele mai cunoscute situri cu numeroase gropi rituale descoperite, dar încă nu se știe dacă acestea au fost excavate ca partea așezării sau ca locuri rituale separate. Deși complexul așezărilor mai mare nu a fost descoperit, prezența gropilor de deșeuri în apropierea celor rituale subliniază credibilitatea primei teorii (*Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogozea, 2014:11*). Localitatea este situată pe un platou ridicat de formă literei L și utilizarea sa a început la începutul epocii fierului. În ceea ce privește piesele care au fost depuse în gropi, putem vorbi despre diferite tipuri de obiecte utile și votive din diferite materiale. Având în vedere că am pus accentul pe artefacte metalice, groapa numărul C 23 este interesantă pentru în afară de vase ceramice dacice, au fost găsite obiecte din os și piatră, dar a fost găsită și figurină calului cu două capete careia parte este detoriată în timpul când sacrificii au fost puși în groapă. Am scris deja în lucrarea mea despre asocierea calului cu zeitățile din altă lume, ceea ce înseamnă că această figurină a avut desigur funcție religioasă. În aceeași groapă a fost găsită și multitudinea unelte din fier. Artefactele au fost datate în secolul I î.Hr. (*Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogozea, 2014:14*).

Comparând ritualuri similare asociate cu depunerea obiectelor în gropi din întreaga lume cunoscută în această perioadă, putem vedea că, deși procesele sunt, în măsură mai mare sau mai mică, diferite, scopul este întotdeauna acela de a contacta și de a potoli zeitățile ale lumii întunecate oferindu-le produse de valoare care să le asigure recunoștința. Desigur, este vorba, în cea mai mare măsură, despre artefacte metalice cu semnificație spirituală mare. Am menționat deja distrugerea artefactelor care s-a întâmplat destul de des și este interpretată în mod obișnuit ca întreruperea funcțiilor lor lumești în timp ce sunt transferate în altă lume. Acest lucru este evident în cazul figurinei de bronz a calului din groapa numărul C 23 cu capul distrus cu intenția de a-l scoate din lumea oamenilor cu scopul nou în lumea nouă (spirituală) (*Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogozea, 2014:17*). Unele dintre aceste gropi sunt asociate cu anumite aspecte ale vieții sau sexul persoanei. Astfel, de exemplu, în groapa numărul C 81 au fost găsite o oglindă din bronz și o greutate pentru războiul de țesut care au aparținut unei femei sau obiecte legate de agricultură care au fost găsite lângă figurina de bronz din groapa C 23, care a fost deja menționată. Putem concluziona, pe baza diversității

obiectelor depuse, că persoanele care au făcut sacrificiile au fost de sexe și vârste diferite și au avut diferite "cerințele" către zeitățile subterene care, în orice caz, trebui să le asigure prosperitatea în toate sferile vieții (*Berzovan, Micle, Stavilă, Floca, Rogoza, 2014:19*).

CONCLUZIE

La urma urmei, putem concluziona că apariția metalului pe scena mondială are consecințe care au modelat evoluția economiei viitoare, comerțului, mișcărilor sociale, statutului și religiei care este partea cea mai importantă pentru lucrarea această. În eneolitic și în unele zone și la sfârșitul neoliticului, metalul ca un fenomen nou reprezintă în sine ceva sacru și demn de respect, ceea ce ne arată și ritualul sacrificării fetusului ca substituție pentru extracția metalului din "pântecul" țării. Fierarii și persoanele care lucrau cu metal în acele vremuri au fost considerați aproape sacri la fel și materia primă cu care ei au lucrat. Pericolele achiziției metalelor și prelucrarea lor au lăudat mai mult în domeniul sacral și de neatins. Desigur, metalul a schimbat modul în care s-a luptat și pentru prima oară au apărut armate sistematic înarmate cu topoare, sulite, săbii și armuri din metal. Tehnologia progresează de asemenea din cauza creșterii cererii pentru artefacte metalice de bună calitate și în acest fel s-au consolidat legături comerciale între comunități și regiuni. Tradițiile tehnologice, culturale și religioase ale diferitelor zone geografice și ale civilizațiilor sunt amestecate și aceasta putem monitoriza foarte bine prin dovezi fizice. Cultura din Vučedol a avut cea mai mare influență pe teritoriul Croației de astăzi. Impactul culturii Vučedol s-a extins într-o bună parte a Balcanilor. Locuitorii săi au avut o viață religioasă și rituală bogată, după cum ne demonstrează descoperirile din morminte și contextul la care se referă. Rolul central l-a avut deseori Megaronul al topitorului de cupru și activități metalurgice în general. Unul dintre cele mai faimoase artefacte este porumbelul (potârniche) din Vučedol fiind o dovadă directă care leagă natura, mitologia și metalurgia într-o entitate religioasă. De asemenea, descoperirile abundente ale topoarelor de tip Vučedol indică o primă mare forță armată în această parte a Europei în epoca cuprului. Transilvania a fost în această perioadă, de asemenea, unul dintre centrele de minerit și metalurgie ale căror materii prime și produse de înaltă calitate au fost foarte căutate și cunoscute pe scară largă. Munții Apuseni au fost sursa cea mai mare de aur din Europa și deoarece a fost în centrul cererii de minereuri feroase lângă Transilvania.

În epoca bronzului au fost pierdute toate conexiunile cu vechiul mod de viață din neolitic. Economia s-a schimbat și metalurgia și comerțul au ajuns la apogeu. Toate

categoriile de viață sunt încă supuse ritualului, care se interferează mai mult și în politică și ierarhie socială caracterizându-se prin obiecte exotice și rare din metal. Armele, bijuteriile și obiectele votive nu mai sunt limitate la simboluri locale ale statutului social, ci sunt cadouri de prestigiu care se rotesc între membrii elitei pentru crearea legăturilor sociale și a alianțelor militare puternice. Toate acestea îndepărtează metalul din contextul lui inițial ritual, însă el încă este un factor care influențează evenimentele religioase considerându-le în epoca bronzului dificil de separat din elita societății al cărei membri sunt conducătorii, preoții și potenți în același timp. Astfel s-a dezvoltat relația dintre centru și periferie, ceea ce înseamnă că puterea și bogăția se concentrează în anumite centre care influențează și administrează așezări mici. Desigur, apariția culturii Urnfield înseamnă că mai multe obiecte din metal au fost găsite în morminte și că au fost găsite depozite mai multe și mai bogate. Cultura Urnfield este asociată cu închinarea la Soare, ceea ce înseamnă că adesea au fost găsite descoperiri de metale cu motive Soarelui sau vizualizarea discoidală Soarelui care este asociat cu viața și moartea.

Odată cu sosirea epocii fierului mișcările de populație noi și conflictele mai multe și frecvente au afectat faptul că metalul a continuat să fie materia primă cea mai influentă și căutată în același timp în Europa. Conflictele conduc la dezvoltarea cultului războinicului puterea și influența căruia a fost exprimată cu armele de calitate superioară, ustensile metalice sau artefactele, cum ar fi amulete cu funcție apotropaică. Cu toate acestea, valoarea religioasă a metalului este redusă în epoca fierului și de la sine nu mai are o mare semnificație simbolică, cum a avut mai devreme. Artefactele metalice de calitate destinate pentru elite sunt considerate într-un fel sacre și rezervate numai pentru ei. Diferențierea socială este la înălțimea și aceasta este vizibilă foarte bine la exemplu mormintelor. Celții ca purtători ai culturii din epoca fierului au avut o viață religioasă bogată și ritualuri care se refereau la metal. Războinicul ca persoană sublimă trebuia să fie pregătit în viața de apoi, la fel ca și în lumea asta. Distrugerea rituală de săbii și al altor arme le-a transferat pe acestea în viața de apoi unde vor fi necesare luptătorului ca și pe pământ. În timp ce rămân cu noi încă unele urme de odinioară, respectiv metalul ca ceva transcendental, putem spune pe bună dreptate că abaterea de la statutul său original a atins apogeul în epoca fierului și că metalul în sine nu mai a avut o valoare spirituală. Elitele luptătorilor au folosit metalul pentru dobândirea directă a statutului, puterii și bogăției. Aceleași elite au condus viața religioasă a comunității și chiar putem spune că au intervenit în religii și ritualuri vechi.

La sfârșitul lucrării, doar asta ne arată că într-un timp când metalul a fost un fenomen relativ nou, a avut o mare valoare religioasă și un impact mare fiind o resursă la care este greu de ajuns pentru care a trebuit să se investească timp și efort și, uneori, chiar cu riscul vieții. Cu trecerea timpului omul, bogăția și statutul au devenit cele mai importante lucruri și prin urmare s-a schimbat imaginea religioasă a omenirii. Metalul a fost impulsul care a declanșat schimbări majore, dar la sfârșit și-a pierdut valoarea sa inițială care a devenit subordonată pentru altceva. De-a lungul istoriei umane au existat întotdeauna inițiatorii ai schimbărilor similare, dar cu trecerea timpului apar întotdeauna unele noi impulsuri care continuă să modeleze lumea noastră. Astăzi putem spune că, în cele mai multe cazuri, banii pot fi identificați cu o zeitate la care toți închinăm conștient sau inconștient. Cine știe ce se va întâmpla în viitor, dar este sigur că factorul uman va fi cel mai important.

REZUMAT ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Eneoliticul, e o perioadă în care metalul este prezent pentru prima dată, și are caracteristici atât din neolitic cât și din perioadele ce urmează, cu noi schimbări. Pentru prima dată în istorie se întâmplă migrații majore, în special din Marea Egee și teritoriile din Orientul Mijlociu, care au un nivel tehnologic și economic ridicat.

Aspectul metalurgiei este condiționat de diferite stadii de dezvoltare a societăților respective, zona geografică și accesul la materiale. În Balcani, au trebuit să fie îndeplinite 3 condiții principale pentru dezvoltarea metalurgiei. Prima dintre ele este prezența depozitelor bogate de minereu, a doua este promovarea tehnologiei necesare pentru a lucra cuprul și aurul, iar ultima este dezvoltarea industriei care prelucurează metalul.

La început, cuprul a fost exploatat din depozitele de suprafață care erau ușor de găsit. Pentru a înțelege aspectul religios al metalului în eneolitic nu trebuie să uităm la relația dintre religie și tehnologie în același mod ca și astăzi. Astăzi, ele sunt împărțite, dar în vremurile preistorice magia și religia au fost o parte din fiecare aspect al vieții, și chiar și din tehnologie. Dar, înainte de Eneolitic, cel mai mare punct de cotitură dintre religie și tehnologie a omului preistoric a fost descoperirea focului. Focul a reprezentat prezența forței divine pe pământ, în forma unui tunet care vine din cer, simbol pe care îl putem întruchipa într-un topor (piatră sau metal, simbol al tunetului în lumea antică). O astfel de personificare a fenomenelor naturale va fi mai târziu o modalitate de conectare a metalului cu religia. Focul a fost văzut ca un element masculin agresiv, în timp ce cuptorul de topire a fost un element feminin, metalul trebuind să simbolizeze un făt scos din uterul pământului. Dar, cu mult înainte ca omul să se ocupe de topirea metalului și formatul obiector, el a folosit culori metalice, cum ar fi ocrul roșu, care a avut, de asemenea, semnificație religioasă (picturi rupestre).

Metalul nu a fost întotdeauna ușor accesibil pentru om, astfel a fost considerat oarecum sfânt și misterios. Uneori era dificil și periculos să se achiziționeze și să se topească metalul, astfel încât persoana (fierarul), care lucra cu el avea respectul întregii comunități, fiind adesea considerat mai mult decât un meșteșugar, uneori având rolul unui preot. Cultura Vučedol care își are originea în regiunile actuale Slavonia și Srijem în Croația, a fost una dintre cele mai importante culturi eneolitice legate de metal și religie. Își datorează dezvoltarea poziției geografice bune, care permite ca toate inovațiile tehnologice să treacă

prin teritoriul lui, iar toate marile depozite de minereu de cupru erau aproape. Această cultură a acoperit un teritoriu mare cuprinzând Republica Cehă, Slovacia, Banatul românesc, Croația și sudul Bosniei. De asemenea, ei au fost una dintre primele culturi care aveau o forță de luptă pe deplin armată, pentru care avem dovezi în forma unui număr mare de matrițe pentru topoare de luptă din bronz, care au fost, de asemenea, și un simbol religios așa cum am menționat mai înainte. Pe site-ul omonim, într-o structură mare numită Megaron, era locul unde fierari calificați au lucrat metalul. Structura a avut, probabil, o funcție religioasă pentru că a fost separată de restul așezării printr-un șanț și pentru că a avut 5 înmormântări sacre copilesc sub podea.

În epoca bronzului putem vorbi despre prima industrializare reală și de vârful tehnologic al metalurgiei bronzului și aurului. Metalul este încă foarte important în sfera rituală a vieții în timp ce noi idei și materii prime încep să străbată distanțe mai mari. Toate acestea afectează centrul și dezvoltarea periferiei. Pentru prima dată, apar tradiții regionale în religie și cultură, iar economia se schimbă de la agrară la pastorală. În ciuda acestora, religia joacă încă un rol important în toate aspectele vieții. Religia (care se manifestă în artefacte din metale exotice) are, de asemenea, o funcție politică. Elitele conducătoare fac schimb de obiecte metalice valoroase ca să formeze alianțe puternice în acest fel.

Toate acestea conduc la amestecarea caracteristicilor economice, tehnologice și religioase. Pentru că nu există multe exemple scrise în epoca bronzului, simbolurile sunt foarte importante. Cel mai frecvent simbol este cercul prin care este reprezentat soarele. Soarele este important pentru oamenii din epoca bronzului, deoarece aceasta poate lua viața și poate da viață. Din cauza culorii sale și a aspectului spectaculos, metalul care este cel mai ușor de asociat cu soarele este aurul. Discurile de aur sunt găsite în întreaga Europă, ca parte a unui car (modelul de la Trundholm) sau solitare. Probabil cel mai faimos este discul din Mittleberg, care este realizat din bronz cu simboluri astronomice realizate din foiță de aur. Pe lângă funcția sa astronomică nu există nici o îndoială că a fost, de asemenea, un artefact religios. Cuptorul este, de asemenea, foarte important în înțelegerea valorii religioase a metalului în epoca preistorică. El reprezintă un fel de pânză în care ia formă metalul. Înțelegând acest lucru putem compara ciclul de viață uman cu cel al metalului. Ei provin amândoi dintr-un uter (în cazul metalului este cuptorul sau pământul), ambele se formează și în cele din urmă ajung în subteran, la sfârșitul "viații lor". De asemenea, avem dovezi de sacrificii rituale umane în cuptoarele provenind din aceasta perioadă. Deci, cu siguranță a existat o latură ritualică a cuptorului metalic. În Panonia, elitele bogate afectează religia. Cele

mai bogate așezări sunt centre de practică artistică și ritualică. Acestor elite bogate le plăcea să poarte artefacte de metal care au fost la moda, dar, de asemenea, de obicei, au avut un sens apotropaic. Brățara din Bilje și pectoralele din Orolik în Croația erau magice și trebuiau să-l protejeze pe purtător. Aceste tipuri de artefacte pot fi ușor conectate la atelierele de metal din România. Artefactele de genul asta ar trebui să asigure poziția celui decedat în această viață și în următoarea. Uneori, ele au fost distruse în procesul ritual al înmormântării. De asemenea, metalul a fost, uneori, aplicat pe obiecte de zi cu zi, cum ar fi ceramica, pentru el trebuie să o face mai valoroasă în toate sensurile.

Epoca fierului aduce noi modificări. Imperiile se destramă și alte resurse pe lângă metal, cum ar fi sarea, devin foarte importante. Metalul și religia devin tot mai îndepărtate, deoarece metalul își pierde încet valoarea simbolică, dar este încă legat de aceasta, prin cultul războinicului, care devine important din cauza conflictelor mai mari din această perioadă. Imaginea unui războinic cu toată puterea și statutul său este păstrată prin echipamentul său, care ar trebui să garanteze poziția sa în această viață și următoarea. Putem spune că armele de metal sunt o modalitate de a comunica cu cealaltă parte. În epoca fierului, pentru prima dată, avem apariția artei celtice, care este considerată religioasă. Celtii iubeau să înfățișeze banchete bogate pe vase din metal. Aceste sărbători arătau averea celui decedat și erau un motiv favorit, care a fost zugrăvit pe metal. De asemenea, celții au reprezentat rolul unui număr mare de animale sub formă de amulete din metal, care erau, de obicei, animale totemice pentru ei. Din moment ce metalul a reprezentat mai mult statutul social și mai puțin religia în această perioadă, a fost important să depună metale peste tot, chiar și în morminte. Astfel că incinerarea a fost din nou înlocuită cu înhumația. Prin al treilea secol cultura locală devine înlocuită cu o nouă cultură Latene europeană. Dar, în această cultură putem găsi încă unele simboluri vechi, care sunt reprezentate pe metal. Spre exemplu, piesele de metal ale unei centuri pe care era reprezentată o divinitate solară, motiv popular în perioadele anterioare. O mulțime de artefacte de metal au fost distruse, deoarece acestea ar reprezenta moartea simbolică a proprietarului lor. De obicei, aceștia erau războinicii și armele lor. Aceiași luptători erau uneori înconjurați de armele lor, formând un cerc, simbol antic legat de soare.

În concluzie, putem spune că religia este un concept transformabil și că aceasta este adesea condiționată de impulsuri care înconjoară pe noi în natură. Metalul a fost un astfel de impuls, care a introdus schimbări majore în viața și religia omului preistoric. Nu putem spune

cu certitudine ce se va întâmpla în viitor, dar știm că factorul uman și înțelegerea împrejurimilor sale va fi cel mai important.

LITERATURA:

Bagley J. M; Schumann R; 2013. Materialized Prestige. Remarks on the archaeological research of social distinction based on case studies of the late Hallstatt golden necklaces and early La Tène Maskenfibeln, u: *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich, Folge 37*, Linz, 123-136

Baumeister M; Grebe A; Springer T; 2003. *Gold und Kult der Bronzezeit*, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg

Berzovan A; Floca C; Micle D; Rogozea O; Stăvilă A; 2014. The Dacian Ritual Pits From Unip - „Dealul Cetățuica”, u: *Mousaios XIX*, Buzău, 11-32

Biehl P. F; Bertemes F; Meller H; 2001. *The Archaeology of Cult and Religion*, Archaeolingua, Budapest

Bradley R; 2009. *Image and Audience: Rethinking Prehistoric Art*, Oxford

Chapman J; Dumitroaia G; Monah D; Munteanu R; Nicola D; Preoteasa C; Weller O; 2004. *Cucuteni, 120 years of Research*, Piatra Neamț

Ciugudean H; 2012. Ancient gold mining in Transylvania: the Roșia Montană – Bucium area, u: *Caete ARA*, 3, București, 219-232

Czsaányi M; Raczky P; Tárnoki J; 2010. Das kupferzeitliche Gräberfeld von Rákóczifalva – Bagi-föld in Ungarn, u: *Das Altertum*, Band 55, Leibnitz, 241-270

Dimitrijević S; Majnarić-Pandžić N; Težak-Gregl T; 1998. *Prapovijest*, Zagreb

Dizdar M; 2013. *Zvonimirovo-Veliko polje, Groblje latenske kulture I*, Institut za arheologiju, Zagreb

Dizdar M; Mihaljević M; 2007. Late La Tene Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiška, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XL*, 117-146

Dizdar M; Potrebica H; 2014. Kasnolatenški ratnički grob iz Malog Bilača (Požeška kotlina, Hrvatska), u: *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular*, Ljubljana, 355-376

Došen M; 1989. *Prethistorijski kultovi na tlu Jugoslavije*, Diplomski rad, Zagreb : Filozofski fakultet

Durman A; 1991. *Metal u prethistorijskom društvu Jugoistočne Evrope*, Doktorski rad, Zagreb : Filozofski fakultet

- Durman A; 1983. *Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa*, Magistarski rad, Zagreb : Filozofski fakultet
- Durman A; 2006. *Simbol boga i kralja: prvi europski vladari*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb
- Durman A; 2004. *Vučedolski hromi bog: zašto svi metalurški bogovi šepaju?*, Katalog izložbe, Vukovar
- Enea S. C; 2007-2008. Some observations on the Neolithic and Aeneolithic ornaments in the Romanian area, u: *Studia Antiqua et Archaeologica XIII-XIV*, Iași, 25-60
- Fachini F; Gimbutas M; Kozłowski J.F; Vandermeersch B; 2004. *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb
- Gimbutas M; 1977. Gold Treasure at Varna, u: *Archaeology* 30, 44-51
- Goldhahn J; Østigård T; 2008. *Smith and death – cremations in furnaces in Bronze and Iron Age Scandinavia*, Oslo Archaeological Series, Oslo
- Gori M; 2014. Metal Hoards as Ritual Gifts. Circulation, Collection and Alienation of Bronze Artefacts in Late Bronze Age Europe, u: *Gift giving and the “embedded” economy in the ancient world*, Heidelberg, 269-288
- Hansen S; 2013. *Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium BC*, Leidorf
- Harding D. W; 2007. *The Archaeology of Celtic Art*, London
- Hoti M; 1994. Vučedol – Streimov vinograd: magijski ritual i dvojni grob vučedolske kulture, u: *Opuscula archaeologica* 17, Zagreb, 183-203
- Jovanović B; 1971. *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Arheološki institut, Beograd
- Király Á; Koós J; Tarbay J.G; 2014. Representations of Jewellery and Clothing on Late Bronze Age anthropomorphic clay Figurines from North-Eastern Hungary, u: *Apulum LI*, Alba Iulia, 307-340
- Kristiansen K; 1999. *Europe before History*, Cambridge University Press, Cambridge
- Ložnjak Dizdarević D; 2011. Funerary Practices of Late Bronze Age Communities in Continental Croatia, u: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, Târgu Mureș, 245-261
- Mărghitan L; 1988. *Zece tezaure Carpatine*, Cluj-Napoca
- Megaw J. V. S; 1971. *Art of the European Iron Age*, New York

Miličević Bradač M; 2001. Treatment of the Dead at the Eneolithic Site of Vučedol, Croatia, u: *The Archaeology of Cult and Religion*, Archaeolingua, Budapest, 209-218

Olmsted G; 2001. *Celtic Art in Transition During the First Century BC*, Archaeolingua, Budapest

Ottaway B. S; Wager E. C; 2002. *Metals and Society*, Oxford

Potrebica H; 2013. *Kneževi željeznoga doba*, Meridijani Samobor, Zagreb

Rotea M; 2004. Non-ferrous metallurgy in Transylvania of Bronze Age, u: *Ancta Musei Napocensis 39-40/I*, Cluj Napoca, 7-17

Rotea M; Tecar M; Tecar T; Wittenberger M; 2011. Bronze Age metallurgy in Transylvania: craft, art and ritual/magic, u: *Acta Musei Napocensis 45-46/I*, Cluj Napoca, 7-38

Rotea M; Wittenberger M; 2011. Aspects of the Bronze Metallurgy in Transylvania, u: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, Târgu Mureș, 261-269

Schaaff U; 1988. Keltische Helme, u: *Antike Helme*, Mainz, 293-317

Sîrbu V; Arsenescu M; 2006. Dacian settlements and necropolises in Southwestern Romania (2nd c. BC-1st c. AD), u: *Acta Terrae Septemcastrensis*, 163-188

Szeverényi V; 2013. The Earliest Copper Shaft-Hole Axes in the Carpathian Basin: Interaction, Chronology and Transformations of Meaning, u: *Moments in Time*, Budapest, 661-671

Tecar T. I; Tecar M. V; 2011. A Unique Cult Object belonging to the Wietenberg Culture, u: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, Târgu Mureș, 77-87

Težak-Gregl T; 1985. Dva nova groba badenske kulture s Vučedola, u: *Opuscula archaeologica 10* Zagreb, 23-39